

6040

№ 39

Բ. Ա. Զո-ի գրադարան

№ 39

24 JAN 2006

ԱՐԱՄԱՅԻՍ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅ-ԹՐԲԱԿԱՆ

ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԻՑ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

- I. ԱՍԿԵՐՍՆ
- II. ՎԱՐՍԱՆԴԱՅ-ԽԱՉԵՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ջ
1907 թ.

ԳԻՆՆ Է 25 ԿՈՊ.

6040

19 AUG 2011

№ 39

«Յառաջ»-ի գրադարան

№ 39

39(47.925)

ԱՐԱՄԱՅԻՍ

Կ-83

ՄԻ ՔԱՆԻ ԳԼՈՒԽ

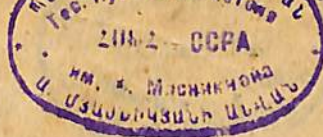
ՀԱՅ-ԹՐԻԲԱԿԱՆ

ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԻՑ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

I. ԱՍԿԵՐԱՆ

II. ԳԼՈՒԽ ԳԼՈՒԽ

ԹԻՖԼԻՑ

1907

86728

86728

7197

ՄԻ ՔԱՆԻ ԴՂՈՒԽ
ՀԱՅ-ԹՐԳԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԻՑ

1905 թուականի փետրուարի 6-ին առաջին անգամ թագա-
գրկու ազգերի մէջ վիճ բաց անող հրացանը և Բագուի փողոցնե-
քը ներկուիցին եղբայրական արիւնով: «Շէյթանը» իւր նպատա-
կին հասել էր. և այնուհետև երկու տարի շարունակ, մերթ առ-
կայծելով, մերթ բորբոքուելով՝ վառուում էր կրակը, և հայ ու
թուրք հարևանները յարձակումներով ու հակադարձակումներով,
մի տենդոտ, անմիտ եռանդով աշխատում էին ըստ կարելոյն
միմեանց շատ փասել, շատ ոչնչացնել:

Հարիւրաւոր գիւղեր հիմնադրուած կործանուեցին, հազարա-
ւոր դիակներ դաշտերում, թփերի տակ, այս ու այն անկիւննե-
րում ընկած՝ նեխուած մնացին. շատ երեխաներ որբացան, շատ
նարսներ այրի մնացին, շատ կոյսեր բռնաբարուեցին, և շատ սըր-
բուծիւններ պղծուեցին...

Յոգնեցին երկու կողմերն էլ, քայքայուեցին, աւերուեցին և
երկու կողմից էլ հաշտուելու, նախկին եղբայրական դրութիւնը
հաստատելու ազադակները թնդացին. բայց գարշելի ձեռքը մեծ
վարպետութեամբ էր թափել սպանիչ թոյնը. փոխադարձ անվա-
տանութիւնը թագաւորեց և թագաւորում է ժողովուրդների մէջ,
և նրանք դեռ շարունակում են տնքալ, դեռ շարունակում են դո-
ղալ՝ ապագայի մասին դառն մտքեր տածելով:

Ի՞նչ էր պատճառը այս արհաւիրքների...

Դրան պատասխանելը թշուրում ենք աւելի ձեռնհաս մարդ-
կանց, մանաւանդ որ այժմ դեռ կրքերը չեն հանգարտուած, մըթ-
նորորտը դեռ լիքն է ելէքտրականութեամբ, վէրքերը շատ են մեծ
ու թարմ, և հակառակ կողմերը դեռ աշխատում են միմեանց մե-
ղադրել, միմեանց սեպնել և եթէ՛ կան մաթիւիկ, որ հրապարա-
կորէն աշխատում են երրորդ մասի ներկայութիւնը, նրա վճա-
կան դեր ունենալը ցոյց տալ այդ խնդրում, նրանք, տիրող պայ-
մանների պատճառով, դեռ զգուշաւորութեամբ են մօտենում
հարցին:

Типография „Братство“.

Տպարան «Եղբայրութեան».

4016-89

Կը գայ, իհարկէ, ժամանակը, երբ կը բացուեն գաղտնի դռ-
քակները և փաստերը դուրս կը սողան այնտեղից, հրէշաւոր և
զեռնի աստառը պարզելու իսկ ես, իբրև ակաճատես անցած-
գնացածների, առանց ճշմարտութեանը դաւաճանելու, կ'աշխատեմ
ներկայացնել մի-երկու գլուխ հայ-թրքական ընդհարումներից
առանց նպատակ ունենալու այս կամ այն կողմի 'յաղթութիւնը'
երգելու, կամ «պարտութիւնը» ծաղրելու: Սրանով միայն հայ
թրքական ընդհարումների մեծ-խելագարութիւնից մի քանի զը-
լուխներ եմ հանում, հում նիւթեր տալու այն ուսումնասիրողնե-
րին, որ այդ խնդրով գուցէ զբաղուեն մի ժամանակ:

Ա.

Ա Ս Կ Ե Ր Ա Ն

Խաչէնի ու Վարանդայի կոհակաւոր լեռ ու բլուրները հետ-
ըզհետէ ցածրանալով՝ եկել, Կարկառ գետի աջ ու ձախ ափերում
իրանց յանգման ծայրերն են խթել, որոնց պատուանդանները լի-
գելով Կարկառն է հոսում երբեմն անձրևներից ու ձնահալոցից
գոյացած հեղեղատներով լիահուն, երբեմն էլ՝ ամառային օրերում
հազիւ մինչև սրունքները հասնող ջրերով: Նրա ափերի երկու
կողմին վերջաւորուող բլուրների շարունակութիւնն են կազմում
Ասկերանի երբեմն հպարտ, այժմ ատամնաթափ մարտկոցները, որ
բնական բարձրութիւններին արհեստականօրէն միացած՝ գետի
համար միայն մի անցք են թողել 350—400 քայլ տարածութեամբ:

Ղարաբաղի ինքնապաշտպանութեան գործում, մասնաւոր
Վարանդայի, Խաչէնի ու մասնաւորապէս Շուշուայ համար՝ Աս-
կերանը նշանաւոր դեր է խաղացել. նա մի կատարեալ Սախկալ-
թութան է եղել թուրք հրոսակախմբերի համար հայ-թրքական
ընդհարումների սկզբից մինչև վերջը: Դաշնակցութեան փորձուած
ուղեմիկներն ինքնապաշտպանութեան գործի ծանրութիւնն իրանց
վրայ տեսնելուց յետոյ, մեծ ուշադրութիւն դարձրին այդ կէտի
վրայ: Փանահ-խանի ձեռակերտը խոշոր ծառայութիւն մատուցեց
հայերին. միշտ յարձակումների ենթակայ, բայց միշտ յալթական՝
— Գանլը-Ասկերան անունն ստացաւ թուրքերից:

Բագու-Բալախանեան գէպքերից յետոյ Ղարաբաղը թէև խա-
ղաղութիւն պահպանեց բաւական երկար ժամանակ, սակայն այդ
խաղաղութիւնը կատարելապէս մակերևոյթային էր. Բագուին ան-
միջապէս արձագանք տուող Նախիջևանը, Երևանը ու Մինքենդը
գրութիւնն աւելի սպառնական, արհաւիրալից դարձրին, և Ղարա-
բաղի թուրքերը, զժբախտաբար չկարողացան խեղդել իրանց մէջ
արթնացած արիւն թափելու տենչն ու տարուելով զանազան է-
միաբնակների ու զրգոյիչների քարոզներով, մղձաւանջն աւելի ու
աւելի խեղդիչ դարձրին: Ճանապարհօրդ հայերը Եւլախից մինչև

Շուշի ամեն տեսակ ստորացուցիչ վիրաւորանքների էին ենթարկւում. սրանց ինքնասիրութիւնը հայհոյում, ծաղրում էր այս կամ այն եղանակով և այդ շարունակ 5—6 ամսուայ ընթացքում, երբ Ղարաբաղում դեռ «հաշտութիւն» էր: Թէ թուրքերը որքան էին անձնատուր եղել սլովակացիային, թէ որքան նրանք անտարամադիր էին դէպի խաղաղութիւնը, դրան ապացոյց կարող է լինել այն դէպքը, երբ նրանք Աղդամ ժամանած խաղաղարար հոգևորականների ու պատուաւոր մարդկանց կոչները լսելուց յետոյ՝ հայ քահանայի մէջքին ձու գարկեցին: Մինչև անգամ գտնուեցին թեթևամիտ, սնապարծ թուրքեր, որ հրապարակով ասում էին Աղդամում.—մերոնք էլ փոքրիկ Շապուր դարձան Բաղուում:

Բոլոր նշանները պարզ ցոյց էին տալիս, որ հայ-թրքական ընդհարումները Ղարաբաղում ևս հնարաւոր են դառնալու, քանի որ շահագրգռուած կողմերի մէջ անվստահութիւնը զնալով-գնալով զարգանում է, իսկ չարիքը խեղդելու համար ոչ մի միջոց ձեռք չի առնում և տեղական իշխանութիւնը մատնների արանքով է նայում բոլոր երևոյթներին, երբեմն նոյն իսկ նպաստելով վիհը լայնանալուն, զանազան դատապարտելի միջոցներով: Ուստի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր գործիչների, ղեկավարների ցանցով պատեց զաւտները, որովհետև պարզւում էր, որ հայի գոյութեան խնդիրն իսկապէս վտանգուած է Կովկասում. սկսուեց մի տենդային, խելագատառ գործունէութիւն, ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար:

Օգոստոսի 8-ին լարուած դրութիւնը պայթեց և թուրքերը կառավարութեան ներկայացուցիչների աչքի առաջ՝ հայ բազմաթիւ ճանապարհորդների գերեցին Աղդամում, որոնց հետ և տեղումը բնակուող շատ արհեստաւորներ, խանութպաններ ու այնտեղի գործարաններում աշխատող բանուորներ: Ղարաբաղը ցընցուեց. վառօդի հոտն զգացւում էր և Օգոստոսի 16-ին Շուշում թնդացին հրացանները: Կէսօրուայ դէմ սուրհանդակը թռած հասաւ, տեղեկութիւններ բերելով Շուշուց: Հարկաւոր էր անպայման փակել Ասկերանը:

1905 թ. Օգոստոսի 17.

Առաւօտեան երեսուն հոգուց բաղկացած մի խմբակ, Դաշնակցութեան ղեկավարներից երկուսի հրամանատարութեամբ,

լոյսը դեռ չբացուած՝ բռնեց Ասկերանը: Բայց որովհետև այդ ոյժը շատ քիչ էր երկու կողմերն էլ բռնելու համար, ուստի նրանք սմբացան Վարանդայի կողմն ընկած մարտկոցներում, իսկ երկու սուրհանդակ ուղարկուեց Խաչէն, որպէսզի նրանք էլ շտապեն միւս կողմի մարտկոցները գրաւելու:

Լոյսը բոլորովին բացուեց: Սէյիթուրի ուսուցիչների տակ հաւաքուել էին բազմաթիւ թուրք ձիաւորներ: Կէս ժամու չափ չորս կողմերը հետախուզելով, յանկարծ սրանք անկանոն սուր արշաւով թռան դէպի Ասկերան: Հայերը լուռ էին. բայց հէնց որ հակառակորդները մօտեցան այնքան, որ գնդակը կարող էր հասնել, ինքնապաշտպանների հրացանները գոռացին երկար շարքով և երկու ուղղութեամբ. թուրքերը մեխուեցին, ապա ձիանց գլուխները շուռ տալով՝ յետ խաղացին:

Չանցաւ քառորդ ժամ և նրանք նորից իրանց սովորական, ոգևորիչ «Եւ-Ալին» գոռալով՝ յարձակում գործեցին. բայց աղբիւրքը դիրքից դուրս եկած՝ շղթայաձև դիրք էին բռնել, միմեանցից հեռու-հեռու. արագ հրացանաձգութիւնը զսպեց թուրքերի աշխոյժը. սրանք յետ մղուեցին, և մօտակայ ձորակներում ձիերից իջնելով՝ քարեր գրաւեցին: Մի ժամ տեղի կոխը. բայց թուրքերի մէջ մի տեսակ տարտամութիւն, անվճռականութիւն էր նկատուում. կարծես նրանք հէնց էնպէս, աննպատակ հրացան էին արձակում, ոգևորուած հրացանաձգութիւնից: Մէկ էլ ձի նստեցին ու գրոհ տուին դէպի Խրամորթ ու Խանաբաղ գիւղերը. երկու ժամ էլ այնտեղի կոխը տեղից, բայց ոչ մի արդիւնք: Թուրքերը կորուստներով յետ նահանջեցին: Հայ հրամանատարներից մէկն անցաւ Խաչէն, այնտեղից տեղեկութիւններ իմանալու, և խմբին շտապեցնելու դէպի Ասկերան: Նա դեռ չէր վերադարձել, որ թուրքերը ժամը 4-ին մօտերը, աւելի ստուարացած, մօտ 500 հոգի, աւելի խիզախ յարձակմամբ՝ քշեցին դէպի Ասկերան: Հայերը թուրքերի քաջաբար յառաջ խաղալը տեսնելով, իսկոյն դուրս վազեցին դիրքերից, մօտեցան ուղղակի խճուղուն, և դիմադրաւեցին հակառակորդին. հէնց այդ միջոցին էլ Խաչէնու կողմից վրայ հասաւ այնտեղ անցած հրամանատարը իւր մի քանի ընկերներով՝ և թուրքերը մնացին երկու կրակի մէջ: Էլ անխոհմութիւն էր նրանց կողմից կոխը շարունակելը. յետ քաշուեցին բոլորովին և մինչև իրիկուն այլ ևս ոչ-ոք չերևաց: Հայերի ձեռ-

քըն այդ օրը 70 ձի ընկաւ՝ սարերից իջնող բոշուորններից:

Օգոստոսի 18.

Լոյսը նոր էր բացւում. Աղդամի, Սէյիթտուի, Մարզլուի, Շէլլուի և այլ կողմերից բազմաթիւ ձիաւորների ծայրը բացուեց. նրանք գալիս էին ու գալիս և վերջը չէր հասնում. եկան, հաւաքուեցին Ղարաղաջի մօտ գտնուող Հասան-Աղի բարվանսարային կաթ թրքական հանգստարանն ու մի մեծ շրջան կազմեցին: Քարող խօսող կար, թէ ինչ՝ չիմացուեց. միայն միքանի բողբոջից յետոյ նրանց մէջ նկատուեց մեծ շարժում, ապա հազարաւոր ձիաւորները երկու մասի բաժանուելով՝ ձախ թևը թեքեց զէպի Նախիջևանիկ, իսկ աջը՝ զէպի Սանարադ, մինչդեռ կենդրոնը ամենամեծ ուժը վերցրած՝ ճակատեց զէպի կիրճը, Շուշի անցնելու:

Դրութիւնը լուրջ էր, բայց ոչ յուսահատական. Վարանդայի մարտկոցներում դիրք էին բռնել 30-աչափ զինուորներ, Սաչէնի կողմից նոյնպէս մի տասնեակ բռնել էր վերևի պատը, իսկ այնտեղ, ճանապարհի վրայ կուսացած ժայռերի վրայ պտտում էին երկու խմբակներ: Մօտակայ գիւղերում գտնւում էին եւ պատ-բաստ օժանդակ խմբեր, որոնք, պէտք եղած զէպքում՝ կարող էին ոչ ուշ քան 15 րոպէում հասնել: Երբ թուրքերը պատերազմական որոշ տակտիկայով իրանց թևերը պարզեցին, հրամանատարները հասկացան, որ այդ օրը հանաք չի լինելու. ուստի երկու սուրհանդակ թռչրին զէպի օժանդակ խմբերը: Ապա զեկավարներից մէկը հինգ հոգի վերցնելով՝ թռաւ զէպի Նախիջևանիկ գիւղի թուրքերը. և Զրմախութ կոչուող թումբը գրաւելով՝ կարողացաւ շեշտակի զնդակահոծութեամբ՝ թուրքերի առաջը փակել. բայց նրանք բաժանուելով երեք մասերի, աշխատեցին շրջապատել կուղող հայերին. օղակը կամաց-կամաց նեղանում էր. տղերքը թէեւ կուռւմ էին յամառութեամբ, բայց բոլորը միառմի կը կոտորուէին, եթէ այդ իսկ յոպէին չհասնէր օգնական խումբը, Վեցցէ Դաշնակցութիւնը՝ մակազրութեամբ դրօշակը ծածանելով: Հարուածը կուռ էր, համարձակ. թուրքերն ընկրկեցին, և չկարողացան զիմադրել, չնայելով որ ահագին բազմութիւն էին կազմում. սկզբում նեղելով, ապա հալածելով՝ հայերը նրանց նորից բռնեցին իրանց նախկին տեղը, հանգստարանը՝ Սաչէնցիք նոյնպէս քաջօրէն մարտնչելով՝ ձախթեան յարձակումն էին յետ

մղում: Յետ էր մղուել և կենդրոնը. գործը բաւական յաջող էր հայերի համար. բայց մարտկոցներում դիրք բռնած խմբի մօտ գտնուող զեկավարներից մէկը ողբերգիկով յաջողութիւնից ու հրոսակախմբերի փախուստից, հինգ ձիաւորով դուրս թռաւ դիրքից և փախչող թուրքերի յետևիցն ընկաւ: Թուրքերը տեսնելով իրանց հետամտող վեց հայերին, նրանցից մի հարիւր հոգի դաւան մտան թթնիներին տակ, աննկատ մնալով: Ոչ մի ազդանշան, ոչ մի գոռոց չօգնեց. տղերքը քշում էին, առանց մօտալուտ վտանգի մասին տեղեկութիւն ունենալու: Սարսափը տիրեց բոլորին. մինչև օգնութեան հասնելը՝ նրանք արդէն վերջացած կը լինէին: Քշում են, քշում են թշնամու յետևից՝ ձիանց վրայից հրացան պարպելով փախչողների թիկունքից. բայց հէնց որ հասան և գարանակալներից 30 - 40 քայլի վրայ էին գտնւում, յանկարծ գոռացին թուրքերի հրացանները... մէկի ձին ընկաւ. բայց տղերքը չզիթթուեցին. անթիւ զնդակների տարափի տակ հետիոտըն մնացած զինուորին գաւակ առնելով՝ յետո փախան: Այդ զէպքը բաւականաչափ ազդեց գործի հետեանքին. թուրքերը սիրտ առնելով՝ «Եա. Ալլի»-ն գոռացին, ու գլխապատառ վրայ թռան: Մարտկոցի զինուորները կարծելով, որ հրամանատարն սպանուած և բանը բանից անցած է, քաշուեցին վերևի դիրքը. այդ հանգամանքից օգտուելով՝ թուրքերը խիեցին և նրանցից մի 30 - 40 հոգի թռան կիրճովը զէպի Շուշի: Կարծես եռացրած ջուր մաղուեց հայերի գլխին... Շուշին բոցավառ՝ այրւում էր. սուրհանդակ սուրհանդակի յետևից գալիս, Ասկերանի դրութեան մասին տեղեկութիւններ էր թուցնում Շուշի, իսկ այստեղ գեռ պատռում են շղթան... Մի ելքերտրական ցնցում առաջացաւ. բոլոր խմբապետների ու զինուորների մարմնով և պողպատէ կազմով՝ ճակատ դրին թուրքերին. հարուածը խիստ էր, անողոր. հրամանատարներից մէկը խփեց, սեպածէ մտաւ թուրքերի մէջ և նոր հասնող օժանդակ թուրքիկ խմբի օգնութեամբ, նրանց աջ թևը հալածեց մինչև Շէլլու. կենդրոնի հրամանատարը նոյն ձևով սեղմեց հակառակորդներին. Սաչէնի զեկավարը ևս հերոսաբար մաքրեց ամբողջ գիծը, և թուրքերը ծածկուեցին: Չանցաւ երկու ժամ, նրանք նորից հաւաքուեցին Ղարաղաջ, բաժանուեցին երկու պատկառելի մասերի ու զէպի Սրամորթ արշաւեցին. բայց քաջ գիւղացիներն ու օգնութեան հասնող մարտիկները մեծ թափով հակադարձակում

տուրին և թշնամին զգալի կորուստներով յետ մղուեց, կամ աւելի շուտ՝ փախաւ և Աղդամ ապաստանեց:

Ժամը 3-ի մօտերը հեռուից մի սպիտակ շորերով ձիաւոր սկսեց դէպքը շարժել բարևի եղանակով և ինչ-որ գոռալ. բայց ձայնը չէր հասնում: Ահա մարմինները դիրքից մօտ հրաւիրեցին նը-
րան, սակայն նա չէր վստահանում մօտենալ. երկու ձիաւորներ քշեցին Վարանդայի դիրքից և մի տասը ըոպէից յետոյ սպիտակ շորաւորին իրանց հետ վերցնելով՝ յետ եկան. ստրաժնիկ էր:

— Ի՞նչ էք ուզում, — հարցրին նրան:

— Նահանգապետը Շուշի է, — պատասխանեց նա. — հրամայել է գաւառապետին, գաւառապետն էլ ինձ ուղարկեց ձեզ մօտ նա-
հանգապետի կամքը յայտնելու, որ բաց թողնէք անցնելու սարե-
րից վերադարձած և Խօջալուից վերև իջած քոչուորներին, իսկ զինուած ուժերի Շուշի անցնելը՝ արգելի:

— Յետ դառնէք և յայտնեցէք գաւառապետին, նա էլ հաղոր-
դէ նահանգապետին, թէ Ասկերանի հայերն ասացին, որ եթէ
նահանգապետը պատուիրած լինէր քոչուորներին կոտորել ու
թալանել, իսկ զինուած խմբերին թողնել, մենք էլի՝ հակառակը
կանէինք. նրա կարգադրութիւնն ուշացած է և կարող էր բոլոր-
վին հանգիստ լինել, որ մենք թալանի համար չենք այստեղ նըս-
տել: Ստրաժնիկը «լուսն հմ» ասաց ու ձին նստելով հեռացաւ.
մի ժամ չանցած՝ քօչի ծայրը բացուեց. ոչխարների և տաւարնե-
րի հօտերով՝ չցուեցին Ասկերանն ու ճանապարհները. հէնց այդ մի-
ջոցին, որտեղից որտեղ, հալածուած թուրք ձիաւորները, մօտ
1000 հոգի, հարսյ-հրոցով, աղմկելով, խառնուեցին հօտերի մէջ
և սկսեցին կրակել աջ ու ձախ: Հայերն այս անգամ իսկապէս
շփոթուեցին. սա մի խորամանկ միջոց չէր արդեօք, քօչի անց-
նելը պատրուակ բռնելով, նըրանցով շփոթեցնել հայերին և
թուրքերին յարմարութիւն տալ Շուշի հասնելու...: Մինչև հայերը
կ'ուշաբերուէին, հակառակորդներից հարիւր հոգի թոռն, անցան
Ասկերանի կիրճով: Իսկոյն հրաման տրուեց կտրել Խօջալուի իջ-
նող քօչի մնացորդը և կիրճը նորից փակուեց. թուրքերը վերջ-
նականապէս յետ փախան և այդ օրն այլևս չերևացին: Զինուոր-
ներն իրանց բարեկութիւնը ցանկացան շուշի քօչուորներից, բայց
թոյլ չտրուեց, թէև 18 ոչխար էլի գրաւեցին:

Թուրքերն այդ օրը թողնեցին մի բանի հրացան, և երեք դիակ

մնացածը քաշել, տարել էին. բաւական շատ պէտք է լինէր, մա-
նաւանդ Խրամորթի տակ. հասարակ աչքով կարելի էր լինում
տեսնել շատերի ձիազուր լինելը: Հայերի տուած կորուստը միայն
մի ձի էր:

Ասկերանցիները Շուշուց դեռ ստոյգ տեղեկութիւն չունէին
կռուի ընթացքի մասին և գիտէին, որ տափաբակի թուրքերը հե-
տեկալ օրը աւելի մեծ ուժով պէտք է վրայ հասնէին, Ասկերանը
խեղդելու, և Շուշուայ հայերի հարստութեան թալանին մասնակ-
ցելու. ուստի բոլոր պատահարների առաջն առնելու համար նո-
րանոր խմբեր կանչուեցին, զանազան հրահանգներով տեղաւո-
րուեցան բոլոր դիրքերում, սպասելով լուսաբացին:

Օգոստոսի 19.

Խաչէնի թուրքիկ խումբը ևս հաւաքուել, բռնել էր Ասկերանի
մարտկոցները, Խանաբադի այգիներն ու ճանապարհի վրայ գըւ-
նուող բլուրները: Պահակախմբերը գիշերը չհեռացան դիրքերից,
վախենալով, որ մի գուցէ զինուած թուրք խմբեր անց կենան,
բայց ինչպէս ցերեկը, նոյնպէս և գիշերը՝ կատարեալ մեռե-
լութիւն էր տիրում ամբողջ ճանապարհի երկարութեամբ, մինչև
Ղարաղաջ: Միայն այդ օրը, ինչպէս պատահեց, մի կառք արշա-
ւասոյր դուրս թաւ Հասան-Աղի քարվանսարայի մօտից, Ասկե-
րանի ուղղութեամբ: Խաչէնի կողմից մի անգամ հրացան արձակե-
լով՝ կանգնելու նշանը տուին, բայց կառքը չանսաց, առաջ էր
խաղում. այն ժամանակ վեց հոգի վրայ վազեցին դիրքերից և
յարձակուեցին կառքի վրայ. մէջը նստած էին մի քանի թուր-
քեր. նրանք յարձակուողներին դիմաւորեցին հրացանաձգութեամբ,
բայց մի բանի ըոպէից յետոյ ընկան ամենքն էլ գնդակահար,
կառքը մնաց ճանապարհի մի կողքին, իսկ ձիաները հայերը
տարան:

Ժամը 10-ին մօտ Խօջալուի կողմից դէպի մեզ իջնող մի
ձիաւոր նկատուեց, որ փափախով և աչլ միջոցներով աշխատում
էր ցոյց տալ, թէ «ուրիշ» մարդ չէ, հրացան չարձակէր: Երկու
էր ձիաւոր հասան նրա մօտ և միասին վերադարձան: Ստրաժնիկ էր.
նա ասաց, որ Շուշի արդէն հաշտուել են երկու կողմերը. հայերի
թաղն աւերուած է հրդեհից. թուրքերի կողմից մարդկային կո-

բուստը աւելի մեծ է, բայց հայերը անտեսապէս ուղղակի խոր-տակուել են: Ասաց նաև, որ այդ օրը Շէյխ-Ուլ-Իսլամին սպասում են Շուշում, հաշտութիւնը կատարեալ դարձնելու համար: Յայտնեց որ կռուի ժամանակ նահանգապետը մինչև վերջը թուրքական թաղումն է եղել: և հայերը չէին կարողանում նրա մօտ գնալ. ապա նորից կրկնեց նահանգապետի կամքը, որ նախընթաց օրուայ ստրաժնիկն էր յայտնել. այն է՝ պոստին ու քոչուորներին ձեռք չտալ, բայց զինուած խմբերի արշաւանքն արգելել: Նա գնաց, բայց հայերը չէին ուղում հաւատալ, թէ Շուշում հաշտութիւնն արգէն կայացել է. մօտաւանդ չէին ուղում հաւատալ, որ հայկական թաղը կրակի ճարակ է զարմել:

Քիչ յետոյ ճանապարհի վրայ մի կառք երևաց. ազդանշանը տրուեց և կառքը կանգ առաւ. երկու ստրաժնիկներ մօտեցան և ինչ որ գոռացին, բայց լսելի չեղաւ. աւելի մօտ գալով, ասացին որ փոստն են նշլախ տանում: Փոստի օր էր այդ օրը, թէ ոչ, միևնոյն է, հայերը կառքը բաց թողեցին և նա առաջ անցաւ դատարկուած խնուղով:

Ժամը 11-ից քիչ անց էր, յանկարծ Ղարաղաջի կողմից հորիւրաւոր հրացանների ձայներ բարձրացան. հեռագիտակը պարզ ցոյց էր տալիս, որ ուռենիների մօտերը հաւաքուել են բազմաթիւ ձիաւորներ, յառաջախաղ խմբերը հանդստարանով դէպի Սրամորթ գիւղն էին գնում, իսկ հանգստարանի մի ծայրում կանգնած են երկու ֆուրգօններ, որոնք կամ բազմամթերք, կամ ուտելու պաշար էին պարունակում իրանց մէջ: Արևը քանի գնաց, կատաղի դարձաւ. և թուրքերի շարունակ, արագութեամբ դէպի գիւղը մօտենալը ցոյց էր տալիս, որ նրանք վճռել են ինչ գնով էլ լինի, Սրամորթը վերցնել: Այն ժամանակ Ղլիշ-Բաղ գիւղի մօտերից Սաչէնի 2 թուղցիկ ձիաւորների խմբերը ձիանց ականջը մտած՝ քշեցին դէպի կռուի վայրը: Միւս կողմից էլ հասան Քարապուլիս և Սառաբաղ գիւղերի տեղական ուժերն ու փակեցին հազարաւոր թուրքերի հոսանքի առաջը: Կէս ժամու չափ անորոշ մնաց զրութիւնը, թէ որ կողմը պէտք է ընկրկի: Սակայն ահա Ղլիշ-Բաղի տակից, խճուղու երկարութեամբ՝ կարմիր խաչով դրօշակը ծածանելով, դէպի Սրամորթ սլացաւ Վարանդայի և Սաչէնու մարտկոցներում դիրք բռնած մարտիկներից մի խումբ. նրանք գնդակի արագութեամբ հասան, մեծ ուժով զարկեցին թուրքերի

ձախ թևից, մի զարկ, որ կռուի բախտը որոշեց. թուրքերն անկանոն նահանջով յետս փախան, բազմաթիւ դիակներ թողնելով Սրամորթի տակ: Փախչողները վերցնելով իրանց հետ ֆուրգօնները, հանգստարանում մի քիչ կանգ առան, տարած դիակները երևի թաղելու համար, ապա ցրուեցին զանազան ուղղութեամբ, և այնուհետև էլ ոչ որ չերևաց:

Կէսօրից յետոյ անց կացաւ մի կառք, կողակներով շրջապատուած. դա, ինչպէս ստրաժնիկն էր ասել, պէտք է որ Շէյխ-Ուլ-Իսլամը լինէր: Յետոյ ասել էին, որ նրա վրայ հայերն Ասկերանում գնդակ են գցել. բայց դա մի ամենալիրը, պրավակատօրական սուտ է. ոչ մի հրացան չի արձակուել: ✓

Օգոստոսի 20.

Թուրքերի յամառութիւնը տարօրինակ էր. Շուշի անցնելը նրանք իրանց համար նշանաբան էին դրել, և, չնայելով որ ամեն անգամ յետ էին մղում կորուստներով, յետոյ էլի էին յարձակւում, ուժեղացած նոր եկող խմբերով: Այդ օրը նրանք նորից գրոհեցին դէպի Ասկերան, բայց Վարանդայի ու Սաչէնի հայ խմբերը նրանց սեղմեցին երկու կրակի մէջ և հակառակորդը նորից գոհեր տալով՝ փախուստ տուաւ, Ղարաղաջի ուռենիների տակ հանգստացան թէ խորհուրդ կազմեցին, յայտնի չէ, միայն երկու ժամից յետոյ ձի հեծան, ու քշեցին դէպի Սրամորթ: Այդ գիւղը տարօրինակ բախտ ունէր. հէնց որ թուրքերը մի որևէ կէտում այնաջողութեան էին ենթարկուած, ձիանց զուխները իսկոյն դէպի այնտեղ էին շուռ տալիս: Բայց ինքնապաշտպանութեան դեկավարները այդ միշտ ի նկատի էին ունեցել, և գիւղը ուժեղացրել. ուստի այս անգամ ևս թուրքերը քշուեցին, մի քանի դիակներ և հրացաններ թողնելով կռուի տեղում:

Վարանդայի կողմի Ասկերանի շուրջը դիրքերի խմբապետներն ու զեկավարները հաւաքուած՝ զինուորական խորհուրդ են կազմել, իրանց անկիւններն պարզելու համար: Այդ միջոցին դիրքի պահապանը գոռաց. — Կանգնիր: Կառավարութեան ինչ որ պաշտօնեայ էր. անցել էր գետը ու երկու ստրաժնիկներով գալիս էր դէպի մարտկոցները: «Կանգնիր» — հրամանը լսելով՝ նա ստրաժ-

նիկներին թողեց և ինքը մենակ առաջ անցնելով, ցած իջաւ ձիւն ու սպասեց: Երկու դեկավարները դիմաւորեցին նրան երկու գինուորներով: Սա պրիստաւ Ե.-ն էր, հայ:

— Պարոններ, — ասաց նա. — հաշտութիւնը Շուշում կայացաւ. հայ ու թուրք գրկախառնուած՝ հաշտութիւնը յայտարարեցին, արտասուեցին և պատկառելի թափօր կազմեցին: Բայց նախագահեալ խիստ բարկացել է, որ Շէյխ-Ուլ-Իսլամի վրայ այստեղ գընդակ է գցուել:

— Սուտ է, զգուշի սուտ. — պատասխանեցին Ասկերանցիները:

— Այսպէս, թէ այնպէս, հաշտութիւնն ընկել է. այժմ խնդրում եմ, այստեղ հանգիստ լինել, քոչուորներին ազատ բաց թողնել. նրանց ապրանքները Խոջալուի մօտ միմեանց գլուխ թափուած՝ կը կոտորուին սովից, և պատասխանատուն հայ գիւղերը կը լինին: Շուշումայ թուրք ձիւնորները պէտք է վերադառնան իրանց տեղերը. նրանց չկպէք. միայն դուք կարող էք առաջ աճալ այստեղ հսկել, որպէսզի նոր-նոր խմբեր չանցնեն Շուշի և հաշտութիւնը խանգարեն: Յուսով եմ, որ ասածներս կը լսէք:

— Իսկ Շուշին, ինչ դրութեան մէջ է Շուշին, — հարցրին խօսակիցները, թէ և սուրհանդակներն արդէն լուրեր բերել էին:

— Շուշին աւերուած է. — պատասխանեց պրիստաւը. — հայ-կական թաղի ամենահարուստ մասը իրա միջի խանութներով՝ կրակի է մատնուել: Թուրքերը կրակը դրել են երկու տնից, բայց քամին տնէ տուն է շարտել ու հրդեհը մինչև վերի-թօփխանէն է հասցրել:

— Իսկ թուրքերի տներից չեն վառուել:

— Վառուել են մի 60—70 տուն. բայց մարդկային կորուստ չատ են ունեցել:

— Շատ լաւ. հիմա դուք ինչ նպատակով էք եկել մեզ մօտ:

— Այն նպատակով, որ հանգիստ կենաք և գրէք Խաչէնցիներին, որ նրանք ևս խոհեմ գտնուեն, ու չշարժուեն տեղներէց, թէ չէ՝ յետոյ ամբողջ պատասխանատուութիւնը հայերի վրայ կ'ընկնի: Ես էլ կ'անցնեմ Խաչէնցիների մօտ:

— Մենք չգիտենք թէ Խաչէնցիք ինչ կը պատասխանեն. բայց այսքան կարող ենք ասել, որ մեզ համար այդ տեսակ հաշտութիւնն անհասկանալի է. ինչ հաշտութիւն, երբ այսօր թուրքերն աւելի մեծ ուժերով յարձակում գործեցին Ասկերանի և Խրամոր-

թի վրայ: Դրանից այս է հետևում, որ թուրքերը պարզ ասում են—Շուշին իրա տեղը, մենք մեր տեղը: Մենք էլ պատասխանում ենք.— թուրքերը եթէ հանգիստ կենան, մենք էլ հանգիստ ենք ու հանգիստ:

Պրիստաւը գնաց: Գիշերը խորհուրդ եղաւ Խաչէնցիների հետ, թէ՛ ինչ գիրք բռնել, ու որոշուեց. — հանգիստ մնալ այն չափով, ինչ չափով որ թուրքերը կը լինեն:

Խորհրդակցութեան ժամանակ էր, որ Խանաբաղի արևելեան կողմից սուրհանդակը հասաւ, թէ թուրքերը Խրամորթի տակ նըկատուում են, հրացաններ են արձակում, բայց թէ ինչ նպատակով, յայտնի չէ: Միևնոյն ժամանակ էլ Աղդամի մօտերը Ահարոնեանների և միւսների գործարանների ամբողջ մնացած մասերը բոցավառուեցին: Դրանից էլ լաւ հաշտութիւն...

Եթէ կուէ է, թող լինի, — վճռեց խորհուրդը և ծրագրուեց մանրամասնօրէն, թէ յաջորդ կոիւններն ինչ եղանակով պէտք է տարուեն:

Օգոստոսի 21.

Լուսաբացին թուրքերը մի տատամսոտ յարձակում գործեցին Խրամորթի տակ. բայց դա աւելի ցոյցի բնաւորութիւն էր կրում, քան թէ՛ յարձակման: Հայերը նրանց առանց ուժեղ դիմադրութեան բռնեցին և ի տրիստուր՝ վառեցին Խանաբաղի մօտ գտնուող Հասան-Աղի հրաշալի ամարանոցն ու թուրք Խոջալու գիւղը, որ բնակչութիւնից դատարկուած էր, իսկ Վարանդայի կողմից վառուեց Զհան-Բաղլար թուրք գիւղի հիւղերը: Իսկ ներքեում, Աղդամի շրջանում, դեռ միւսում էին հայ գործարանատէրերի միլիոնանոց շինութիւնները:

— Ինչո՞ւ են թուրքերը նորանոր յարձակումներ գործում, — հարց տրուեց Ասկերանով անցնող մի ստրաժնիկի, որ Աղդամից էր գալիս: — Միթէ Շուշում հաշտութեան մասին չեն լսել:

— Լսել են, — պատասխանեց նա. — բայց ասում են՝ — Շուշին իրա տեղը, մենք՝ մեր. այստեղ հաշտուել են, մենք չենք հաշտուում:

— Մեղքը իրանց վրիճ. ուրեմն՝ մենք էլ չենք հաշտուում. — վճռեցին հայերը, և որոշեցին ոչ ոքի ազատ չթողնել, Շուշուց վերադարձող լինի նա, թէ Շուշի գնացող, մինչև որ կառավարու-

թիւնը խաղաղացման արդար միջոցներ ձեռք կառնէ: Ուրիշ հը-
նար չկար հարեան թուրքերի յամառութիւնը կոտորելու. միայն
ամենաուժեղ կերպով դիմագրուելն ու նրանց հալածելն էր միտում
մէջտեղ:

Գիշերներն Ասկերանում շատ ցուրտ է լինում. բայց հայերը
տանում էին բոլոր զրկանքները, օրերով տուն չէին տեսնում,
գիւղ չէին մտնում. ծանր, պատասխանատու դերում էին, և աշ-
խատում էին իրանց վրայ գրուած յոյսերն արդարացնել: Խաչէն-
ցիները գրաւել էին իրանց կողմի մարտկոցների և Ղարաղաջի մի-
ջև ընկած տարածութիւնը, իսկ Վարանդացիները, մարտկոցների
և Զայ-Բախա կոչուող թիֆնիսների միջև տարածութիւնը, մինչև
Հաչին-Ղայա, ու սպասում էին լուսանալուն:

Օգոստոսի 22.

✓ Առաւօտեան երկու կողմն էլ կազմ ու պատրաստ՝ կանգնած
են. իւրաքանչիւր գինուոր իւր տեղն է և սպիտակ ֆօնի վրայ
կարմիր խաչով դրօշակը Հ. Յ. Դ մակագրութեամբ Վարանդայի
ու Խաչէնի գաղտնի երկու դիրքերից պայմանական «պատրաստ
ենք» նշաններն են անում: Քառորդ ժամ չանցած՝ Խաչէնու ամե-
նաբարձր դիրքից «գալիս են» նշանը տրուեց: Այդ Շուշուց վե-
րադարձողներն էին, թուով 11 հոգի. նրանք զգուշաւորութեամբ,
չորս կողմերը դիտելով, եկան ու մտան Ասկերանի պատերի մէջ:
Հայերն իսկոյն պատեցին նրանց և տառնց սթափուելու ժամա-
նակ տալու, սրով կոտորեցին բոլորին ու հաւաքեցին բուրգերից
մէկի մէջ, որպէսզի միւս եկողները կասկածի տակ չընկնեն:
Սպանուածների խուրջիները լիքն էին Շուշուայ թալանով. —
կնկալ կօշիկներ, «բեդիկիւլներ», չիքիւլաներ, շալեր, սապոն, կո-
ճակ, և այլն:

Նոյն այդ միջոցին էլ բազմաթիւ թուրքեր երկու ֆուրգոն
վերցրած՝ ներքևից դէպի Խրամուրթ ուղղուեցին. բայց հայերը մի
ուժգին գրոհով վրայ ընկան և թուրքերը ֆուրգոններն իրանց միջի
պարունակութեամբ հայերի ձեռքին թողնելով՝ փախան դէպի
Սէյիթտու և Շէլլու:

Շուշուց վերադարձող անհամար ձիաւորներ եկել, Խօջալուի
մօտ էին հաւաքուել, բայց չէին իշխում մօտենալ Ասկերանին:

Թէև առանձին ոչինչ չէին նկատում: Առաջուայ 11 հոգին սպա-
նուել էին առանց աղմուկի, իսկ Խրամուրթի վրայ յարձակումը
շատ կարճ էր տևել և հրացանների ձայնը չէր հասել վերադար-
ձողներին:

«Գալիս են». նորից նշան տուաւ Խաչէնի դրօշակը: Ահա մի
30 հոգի կողակներով շրջապատուած, զինավառ, պրիստաւն էլ
առաջներին, եկան ու անցան Ասկերանով:—Ձեռք չտաք.—գիր-
քից դիրք անցաւ զեկավարների հրամանը. և թուրքերն ապահով
անց կացան, առանց նոյն իսկ զգալու, որ չորս վերստ տարածու-
թեամբ անց են կացել դիրք բռնած հայերի միջով, 60—70 բայլի
վրայ: Կողակները վերադարձան, և, թէ ուր գնացին, չիմացուեց:
Խօջալուի մօտ լճացած թուրք ձիաւորները տեսնելով, որ իրանց
մի մասն Ասկերանն անցաւ առանց որևէ միջնադէպի, մի մեծ
մաս պոկուելով նրանցից, թուով 200 կամ 250 հոգի, պրիստաւի
առաջնորդութեամբ, սրարշաւ եկան: Հայերն այնքան սպասեցին,
որ թուրքերի վերջը դուրս եկաւ Ասկերանից, և հէնց որ ամբողջ
խումբը մտաւ օղակի մէջ, չորս կողմից դժոխային կրակ բաց ա-
րին: Պրիստաւը մի քիչ կանգնեց, դէս քնեց, դէն քնեց, գոռաց,
բայց գործի լրջութիւնը տեսնելով՝ խոհեմաբար դուրս թաւ ճա-
նապարհից դէպի Խանաբադ, ապա դէպի Խանքենդի ու անհետացաւ:

Թուրքերն ալ ու ձախ կողմերից կրակի հանդիպելով, ցան-
կացան յետ քաշուել, բայց կիրճը փակուած էր խցանի պէս ու
որանց ճակատին որոտացին դիրքապահների հրացանները: Շուշ-
ուի գէպի ձախ, ցանկանալով Ղիշ-Բադի այգիներում ապաս-
տանել ու դիմադրել, — էլի ցանկապատերի ամբողջ երկարութեամբ
հրացանների գնդակներ տեղացին ճակատներին: Շուշու տուին դէ-
պի ալ, նոյնպէս կրակի հանդիպեցին. ցանկացան քշել դէպի Հա-
սան Ադի քարվանսարան, սակայն նախօրօք հայերն այնտեղ, թրք-
քական զերեզմանոցում դարան էին մանել, և թուրքերին գնդակու-
կոծելով՝ յետ քնեցին դէպի վեր. թուրքերը նոյնիսկ ժամանակ չունե-
ցան ուսից հրացան ցած բերել ու մի գնդակ արձակել: Ձիանքը
Շուշի սոված էին մնացել, թէ յողնած էին, յայտնի չէ, բայց այլ
ևս դժուարութեամբ էին չարժանք իսկ Սէյիթտուի և Շէլլուի
մօտերը հաւաքուած զորքանքները ձիաւորներ, տմարդօրէն
օգնութեան չէին հասնում և միայն հանդիսատեսի դեր էին կա-
տարում:

89492
9001

ՀԱՅԿ-ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՅԿ-ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՅԿ-ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿ-ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՅԿ-ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՅԿ-ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Կուրը կամ կոտորածը երկար չտևեց. հայերը ճարպիկութեամբ համուժեցին ամեն տեղ, և բաւական յաջող գնդակ էին գցում: Երկու ժամից յետոյ ամբողջ դաշտը, ճանապարհի երկարութեամբ փռուած, լցուած էր ձիանց ու մարդկանց դիակներով: Գուցէ շատերն էին փախել, յայտնի չէ, բայց միայն վեց ձիաւոր նկատուեց, որ ընդհանուր կոտորածից ճողովելով՝ բշեցին սրարշաւ դէպի Ղուրդերը, Լաչին-Ղայի ձորով:

Դաշտը խաղաղուեց. արիւնոտ գործը վերջացել էր և հայերը դանդաղութեամբ՝ ընկածների հրացաններն էին հաւաքում: Հաղիւ վերըրել էին 22 հրացան, որ Ղաւաղաձից ներքև գտնուող այգիների բացուածքից տարածուեց զինուորական շեփորի ձայնը, և ճանապարհի վրայ երևացին բազմաթիւ հետեակ զինուորներ: Իսկոյն հայերը յետ քաշուեցին դաշտից և ծածկուեցին դիրքերում ու թթնինների տակ: Վարանդայի կողմը դարձող զինուորներից մէկը ջրաղացի կողքին ընկած գետափին չաղալի ծակերից մէկում մի թուրք նկատուեց, որ ցանկացել էր այնտեղ ապաստանել, կիսով չափ խցկուել էր, բայց կէսը դուրսն էր մնացել, հայր նըրան դուրս քաշեց, սպանեց դաշոյնով և նրա այնպիսի հրացանը վերցրաւ... Արեւան օր էր այդ օրը. մարդկանց մէջ գաղանն էր խօսում, վայրենութիւնն ամենաուժեղ կերպով արտայայտուելու օր էր, և մարդիկ կատարում էին քստմեցնող գործեր:

Թուրքերի կորուստը շատ մեծ էր. մեծ էր մահաւանդ նրանով, որ շատ նշանաւոր բէկեր ևս այնտեղ իրանց համար գերեզման դառան, և այլ ևս աւագակախմբեր կազմել չէին կարող: Հայերի կորուստը իրանց արձակած փամփուշտներն էին. ոչ մի վիրաւոր, ոչ մի սպանուած, որովհետև թուրքերը դիմադրելու հնարաւորութիւն չէին ունեցել:

Հայերը հասել էին Ասկերանի նախկին դիրքերին, ձիանքը պահ տուել վերևի հարթոցում, իրանք էլ դիրքից քիչ վերև նըստաւել: Աղդամից հասած հետեակ զօրախումբն էին դիտում: Որտեղից էր, յանկարծ զինուորների կողքից մի հրացան պայթեց, օրից կէս բռալէ անց՝ հետեցին զինուորների հրացանները: Ինչ էր պատահել... դու մի ասիւր, ճանապարհի փոքրիկ ձորակում 6 թուրք թագ կացած են լինում. զինուորները հէնց որ երևում են, սրանց հայերի տեղ են ընդունում, թէ ինչ է՝ թուրքերը կրակում են ու մի զինուոր վիրաւորում. հետեանքն այն է լինում, որ այդ

դժբախտներին էլ զինուորներն են գնդակի բռնում, կոտորում:

Մի քիչ էլ անց, զինուորները էլ ճանապարհն ի վեր բարձրանալով, շղթաներ կազմեցին, պտկեցին ճանապարհի կողքին ու սկսեցին սկզբում կանոնաւոր համադարկեր, ապա յաճախեցըրած գնդակներ տեղալ դէպի Վարանդայի Ասկերանը: Հայերն սկզբում կասկածում էին, թէ դէպի իրանց կը լինի ուղղած հրացանաձողութիւնը. բայց երբ գնդակներն սկսեցին նրանց կողքերի քարերին չիսկ-չիսկալ, կասկածը փառատուեց. իրանց տուին մօտակայ ձորը, այնտեղից վեր քաշուելով՝ ձիաները հեծան, բարձրացան սարալանջը, ուր այլ ևս գնդակ բռնել չէր կարող: Բայց և այնպէս՝ էլի Ասկերանը բաց չթողեցին. մարտկոցները դատարկելով՝ Զհան-Բաղլարի մօտ պահակներ դրին, որպէսզի վերևից արդեն Ասկերանն անցնել:

Այս անգամ Ասկերանի փակելը զուտ ռազմագիտական տեսակէտից էր. ցանկանում էին Շուշի եղած ուժերն այնտեղ էլ փակած թողնել, որպէսզի այնտեղից վերադառնալով՝ չմիանան Աղդամի ուժերին և սահմանազօր հայ զիւղերն աւերեն: Յոյս ունէին, որ մինչև այդ կրքերը մի փոքր կը հանգստանային, թուրքերը կը ճանաչէին իսկական թշնամուն, և, կառավարութիւնն էլ, վերջապէս, բաւական կը համարէ թափուած արիւնը...

Ասկերանեան «յաղթութիւնները» թուրքերի վրայ, իհարկէ ճնշող տպաւորութիւն էր թողնում, իսկ հայերի վրայ, ընդհակառակը. նրանց մէջ պաշտպանուելու ոգին արդէն իւր տեղն էր գրաւել, «վախկոտ» հայն այժմ քաջաբար դիմադրաւում էր հակառակորդին, ինչ թիւ էլ կազմելիս լինէին նրանք: Իրան ապացոյց՝ քաջ Սրամօրթ գիւղը:

Օգոստոսի 23.

✓ Երեկոյեան եկած զինուորներն Ասկերան էլ մնացին, թուրքերի ճանապարհն ապահովելու համար. բայց ինչպէս նախընթաց օրերը, այդ օրը ևս ոչ մի անցորդ չէր երևում. Օգոստոսի 10-ից դէսը հաղորդակցութիւնը միանգամայն կտրուել էր, մէկ-մէկ միայն փոստատար կառքն էր անցնում: Թէև զինուորներն Ասկերան էին գտնուում, այնուամենայնիւ հայերը վճռել էին ճանապարհը փակ պահել մինչև Շուշի այնքան ժամանակ, ինչքան որ Եւլախը փակ կը լինի հայերի համար, և իւրաքանչիւր յարձակման թուր-

քերի կողմից՝ գործել հակադարձակում աւելի ուժեղ կերպով: Որ յարձակումներ էլի լինելու էին, որ Աղդամի չորս կողմ ընկած թուրքերը հաշտութեան մասին մտածել անգամ չեն ուզում, դրա նշանները երևում էին պարզ կերպով: Այդ օրը մի քանի ձիաւոր խմբեր Ղարապաշի մօտերը հրեացին ու իսկոյն անհետացան, մի քանի խմբեր Շելլու թուրք գիւղը մտան, մի քանի խմբեր էլ, մօտ երեք հարիւր ձիաւոր՝ Մուղանլուի մօտ գտնուող Ամարաթի չորս կողմը տարածուեցին, փոքրիկ շրջանակում զանազան ուղղութեամբ շարժումներ գործեցին ու կէսօրից յետոյ մտան Նախիջևանիկի ու Վարազաբոյնի այգիները, որ խառն են թուրք գիւղերի այգիների հետ, և կտրուած հայերի կալուածքներից:

Բայց և այնպէս, որքան ցանկանում էին հայերը, որ խաղաղութիւնն ընկնէ, և նախկին բարի դրացիութիւնն անհն թուրքերի հետ: Հէնց դրա համար էլ անհանգիստ կերպով պալատում էին, թէ երբ է զօրքը գալու. որովհետեւ ձայն էր տարածուել, թէ մեծ զօրք է գալիս, թէ և բոլորը համոզուած էին, որ կուռի ծագումը խնդրելու համար՝ տեղական ուժերը չստ-շատ էին:

Օգոստոսի 24.

Կատարեալ մեռելութիւն է տիրում ճանապարհի վրայ. ոչ մի կառք կամ սայլ չէր անցնում. թուրքերը վերև գալ չէին համարձակուում, հայերը՝ ներքև անցնել. և հայերն ուրախ էին, որ այդ օրը «խաղաղ» պիտի անցնի, հրացաններ չպիտի շարժուին: Ասկերանում գտնուող կառավարչական գինուորների վրայ վստահ, որ նրանց ներկայութիւնը թուրքերի Ասկերանն անցնելու ցանկութիւնը կամ մօտակայ գիւղերի վրայ յարձակուելու դիտաւորութիւնը կը մեղքնէ, Վարանդայի կողմի զեկավարներն արձակեցին գինուորներին իրանց տները գնալու և հանգստանալու, իսկ կամաւորներին ուղարկեցին Ասկերանից հեռու գտնուող գիւղեր. միայն հրահանգ տրուեց, որ որոշ նշանը լինելուց՝ իսկոյն համահն ցոյց տրուած տեղերը:

Առաւօտեան ժամը 10-ին Աղդամի կողմից փոշու ամպեր բարձրացնելով՝ երկու կառքեր երևացին, շրջապատուած բազմաթիւ կողակներով: Անշուշտ, «մեծանձն ունի» էր. նրանք եկան ու կանգ առան Ասկերանի սարածիկների հանրատան առաջ, ուր

կանգ էին առած և նախընթաց օրուայ հետեակ գինուորների մի մասը: Նրանց կանգնելուն պէս՝ իսկոյն երեք հոգի սրընթաց դուրս ընկան դէպի Քեաթուկ գիւղը. քիչ յետոյ Քեաթուկից մի գիւղացի ձին քշած հասաւ այդ հարթոցը, որտեղ զեկավարներից երկուսն էին գտնուում 12 գինուորներով և ասաց, թէ գիւղը «մեծ» է եկել ու կանչում է:

— Ինչո՞ւ է կանչում. կամ ի՞նչ մեծ է, — հարցրին նրան:

— Հայ է. եկել է մեզ մօտ և ասում է, որ Ասկերան գետնուղը նահանգապետն է, ուզում է հայերի հետ խօսել:

Կարճ խորհրդակցութիւնից յետոյ, զեկավարներից մէկը ձի նստեց ու ճանապարհուեց դէպի Քեաթուկ: Այնտեղ նստած էր մի հայ երիտասարդ, չէր քէզկան հագին: Սովորական բարեներից յետոյ, նա ասաց.

— Գինեքալ Տակայլվիլին եկել, Ասկերան է գտնուում. ես նրա մօտ ժամանակաւորապէս թարգմանի պաշտօն եմ կատարում. ինձ ուղարկեց, որպէսզի հայերին կանչեն Ասկերան, խօսելու համար: Եւ պէտք է շտապել, որովհետեւ նա շուտով կուղևորուի Շուշի:

— Գինեքալը Շուշի է գնում շտապով և պահանջում է ժողովրդին իրա մօտ. երբ. ժամանակ չի տալիս, ուրեմն, գիւղացիներին ներկայանալն էլ չի լինելու, — պատասխանեց խօսակիցը:

— Ներողութիւն, դուք ի՞նչ կամենաք, կը հասցնէք, — ասաց նա ժպտալով:

— Ինչո՞ւ էք ենթադրում:

— Որովհետեւ այստեղ ասացին, որ գնում են իրանց «մեծին» կանչելու, որպէսզի գործը գլուխ բերէ: Այսպէս թէ այնպէս, հարկաւոր է գինեքալի մօտ գնալ, որովհետեւ նա շարունակ կրկնում էր զարմացած, թէ՛ էս ի՞նչ բան է. Եւրախից մինչև այստեղ թուրքերն ինձ բողոքով գնդակակոծեցին, բայց ոչ մի հայ չերևաց գանգատով. երևի հայերը գանգատուելու տեղիք էլ չունին:

— Որքան գինեքալն է զարմացել, նոյնքան էլ զարմանալ կարելի է նրա միամտութեան վրայ. հայերը իրանց տները գիշերցերեկ հակելով՝ զօռով են աւերածութիւնից պահում. անից մի քիչ դէպի դաշտ հեռանալը՝ մահուան դատապարտուել է նշանակում, ուր մնաց թէ՛ բողոքելու համար Աղդամ կամ Եւրախ դուրս գալ:

Կարճ խօսակցութիւնից յետոյ նա ճանապարհուեց, տանելով

զեկավարի որոշումը, որ շուտով իրանք էլ կը ներկայանան Տակաշվիլուն:

Կէս ժամից յետոյ երկու ղեկավարները տասը զինուոր թողնելով թիկնախնդրի տակ, իսկ իրանց հետ վերցնելով զինուորական խմբապետին ու մի ուրիշին, իջան դէպի գնդապետական-գապետը:

Դուրս գալով խճուղին, ձիանցը մտրակեցին և արշաւասոյր հասնելով գնդապետին, մի 50 քայլ մնացած՝ ճարակութեամբ ցած թռան, ու վստահ քայլերով մօտ գնացին: Նրանց դէմքերը փոշոտ և սևացած էին արեւից. հագուստը՝ անպաճոյճ, որոնց վրայից դեռ նոր հանած պատրոնտաշների հետքերն էին երևում: Նահանգապետն ու նրան շրջապատող օֆիցէրները մի առանձին հեռաքրքրութեամբ՝ նորհկներին էին դիտում ու զգում, որ նրանք իրանց արժանապատուութիւնն իմացող մարդկանցից են. կողակներն ու զինուորները մատով նրանց ուղղակիան ու անզրավարտիկում ամբացրած շորերն էին ցոյց տալիս և ինչ-որ փափսում:

— Պարոններ, — ասաց նահանգապետը, որոշ ժամանակ դիտելուց յետոյ. — մեծ դժբախտութիւն է պատահել. Ղարաբաղում ևս հոսեց երկու հարկան ազգերի արիւնը. շատ մարդկանց տուն քանդուեց, շատ մարդիկ դժբախտացան երկու կողմից էլ: Սակայն բաւական է. ևս եկել եմ և ոչ մի միջոց չպիտի ինչայեւ խաղաղութիւն հաստատուի համար: Մտէք զիւրերը, հասկացէ՛ք զիւրացիներին, որ համարձակօրէն դուրս գան, իրանց գիւղական գործերը կատարեն: Թէ չէ՝ սա ինչի՞ նման է, ինքներդ ասացէ՛ք. և նա ցոյց տուաւ չորս կողմը փռուած թուրքերի դիակները, որոնք դեռ չէին հաւաքուած. սա ինչի՞ նման է, կրկնեց գնդապետը, — և սա արուել է հայերի ձեռքով, հաշտութիւնից յետոյ:

Թարգմանը ցանկացաւ գնդապետի ասածը թարգմանել, բայց ղեկավարներից մէկն ընդհատելով թարգմանին, ուղղակի դարձաւ նահանգապետին.

— Ձերդ զերպանցութիւն, ամբողջ հոգով ուրախ ենք և շնորհաւորում ենք ձեր գալուստը, որովհետեւ համոզուած ենք, որ դուք անշուշտ խաղաղութիւնը կը վերականգնէք. իսկ մենք ի՞նչ ենք ցանկանում ի սրտէ, եթէ ոչ՝ խաղաղութիւն և միայն խաղաղութիւն: Մեզ երբէք ցանկալի չի եղել և ցանկալի էլ չէ այժմ թուրքի արիւն թափելը: Սակայն հանգամանքները մեզ այնպիսի

պայմանների մէջ են դրել, որ վաղը մեր հայերը կարող են նոյն իսկ այնպիսի գազանութիւններ անել, որ ինքներս կը զգուենք. միայն թող յայտնի լինի, որ դրանում մեղաւորը հայերը չպիտի լինին... Իսկ ինչ վերաբերում է նրան, թէ հաշտութիւնից յետոյ մենք Ասկերանում կոտորել ենք թուրքերին, այդպիսի ձեռք գերազանցութեանը թիւրիմացութեան մէջ են գցել, որովհետեւ չկայ աւելի հեշտ բան, քան սուղեղն այն փաստի, որ հաշտութիւնից յետոյ թուրքերը միւրեւ զիւրի վրայ յարձակուողները թուրքերն են եղել, և առհասարակ՝ Օգոստոսի 17-ի առաւօտից դէսը, միայն այսօր՝ միշտ նրանք են եղել աւելի քան 10—12 յարձակում գործողները, և հայերը մեղաւոր չեն, որ թուրքերն են եղել յաղթողները:

— Այդ բոլորովին ճիշտ չէ. — ասաց գնդապետը ուղեկցող Աղաճախի թուրք պրիստաւ Իրաւիմ-բէկը: — Այստեղ հայերն են յարձակուել ու վերադարձող թուրքերին կոտորել, ինչպէս և պատմեցին ձերդ գերազանցութեանը՝ կատարածից ապատուած թուրքերն, Աղաճախ:

— Ես շատ լաւ գիտեմ, ովքեր են մեղաւոր, — վրայ բերաւ գնդապետը, — առանց պատասխանելու Իրաւիմ-բէկին. — հայերն իբրեւ աւելի քաղաքակիրթ ժողովուրդ, արեւան հետ դուր չպէտք է ունենան. ես հաստատում եմ, որ յարձակուողի առաջ պէտք է պաշտպանուել: Բայց կրկնում եմ. ես եկել եմ, այժմ էլ յարձակուող չի լինի, ուրեմն՝ ինքնըստինքեան աւելորդ է դառնում և պաշտպանուելը: Թող այսուհետեւ Ասկերանում զինուած մարդ չլինի. հակառակ դէպքում՝ կը պատժեմ խիստ կերպով:

— Հայերը դո՛ւ չեն, որ տուն-տեղ թողած, ինքնապաշտպանութեան համար սար ու ձոր են ընկել. — պատասխանեցին ներկայացողները. — մեր խորին համոզմունքն է, որ անաչառութիւնը վերջ կը դնէ հայ-թուրքական բնդհարմանը, և այդ անաչառութիւնը մանաւանդ պէս աջասում ենք ձեռնից:

Նահանգապետը մի քիչ կանգ առաւ, ապա նկատեց.

— Համաձայն եմ ձեզ հետ. բայց դուք և թուրքերն էլ պէտք է չխանդաղէք խաղաղութիւն հաստատողին. ես չեմ ցանկանում ոչ կողակների նազալիաները գործի դնել, ոչ էլ զինուորների սուխնները: Այս բոլոր փռուած դիակները խաղաղութեան մասին շատ քիչ բան են ասում:

— Ձերդ գերազանցութիւն, — դարձաւ հայերից մէկը. — մեզ այդ դիակներն էր ցոյց տալիս, և մենք ամաչում ենք. բայց ճիշտ-դից էին դրանք. չէ՞ որ դրանց մէջ նոյն իսկ Արաքսի այն կողմից մարդիկ են եղել. ստուգեցէք, և կը հաստատուի այդ. ինչ ունէին այստեղ, չէ՞ որ դրանք ոչ առևտրի էին եկել, և ոչ էլ հարսանիքում քէֆ անելու. ոչ, այլ արիւն, հայի արիւն թափելու, հայի կին բռնաբարելու, հայի տուն աւերելու: Մենք միայն պաշտպանուել ենք: Ինչպիսի պէտք է ունենայ, որ մենք ամենևին չենք մեղադրում թուրք ժողովրդին, այլ նրանց խաներին ու բէկերին, որ ինչ-ինչ հովերից տարուած, ժողովրդին ծառայեցնում են իրանց նպատակներին: Թուրք բէկերն ու խաներն ազդեցիկ մարդիկ են. գրել են իրանց հպատակներին. — այս ինչ թուին հաւաքուեցէք Շուշին աւերելու, հայի հարստութիւնը թալանելու, և ամեն կողմից աւազակաբարոյ ու հլու հպատակներ թաւել են դէպի մեզ: Եթէ մենք նպատակ ունեցած լինէինք թուրքերի հետ կռիւ մղելու, մենք էլ նախօրօք իւրաքանչիւր դիւղից մի քանի հոգի Շուշի կը հաւաքէինք, և գուցէ այն ժամանակ ձեր ակնարկած գծախտութիւնն աւելի սոսկալի լինէր. բայց այդ մենք չենք արել, և մինակ հէնց այդ փաստն ապացոյց է, որ մենք չենք եղել գծախտութիւնն առաջ բերողը: Միայն, ներեցէք համարձակութեանս, դուք կը շեղուէք, յանցաւորներին գտնել չէք կարող և խաղաղութիւնը կը տուժի, եթէ ձեր աջակիցները պրիստաւները լինին, կամ, առհասարակ, ոստիկանութիւնը:

— Ոչ, — պատասխանեց գեներալը. — իմ աջակիցներս ժողովրդի բարեմիտ ներկայացուցիչները պէտք է լինին, և ամեն ոք ազատօրէն պիտի կարողանայ իւր կարիքների մասին ինձ յայտնել:

— Կօմիտէս թիքեանն աւը Ալլահ երխսըն, համար ծնըն իշլարը դը — ասաց պրիստաւ Իբրահիմ-բէկը մի հայ գիւղացու, որ նոր Բեաթուկ գիւղից այդին գալով՝ մօտեցել էր խօսողներին:

Այդ որ լսեցին հայերը, դարձան գեներալին:

— Ահա, ձերդ գերազանցութիւն. պ. պրիստաւը մեղադրում է կոմիտէներին և մեզ թուում է, մի հասարակ պատճառով. որովհետեւ այդ կոմիտէները, եթէ եղել են, ապա թոյլ չեն տուել որ թուրքերն աւերեն հայկական գիւղերը, ու Իբրահիմ բէկը տրամադրում է: Միթէ հայերը պէտք է պաշտպանուէին, որպէսզի մեզը նրանց վրայ չընկնէր. մեր կանայք ու երեխաները ահա քանի օր

է, անտառներումն են ապրում, տան իրեղէնները հողի տակ են թաղել, որպէսզի աւարի չմատնուին. բայց մօտէք թուրքի գիւղերը. ամառը էլ այդպէս է. հաւատացած ենք, որ ոչ. նրանք ազատ են, որովհետեւ վտանգի չեն ենթարկուած հայերի կողմից: Ձէ, կոմիտէները եթէ կան էլ, իրանք-իրանց կը չքանան, եթէ վերացուին նրանց ստիղծող պայմանները: Ձերդ գերազանցութիւնն ինքներդ ասացիք, որ յարձակուողի առաջ պէտք է պաշտպանուել, մենք էլ պաշտպանուել ենք: Սակայն բաւական է. առաջ, այժմ և յետոյ՝ հայերս միայն մի բան ենք ցանկանում՝ խաղաղութիւն և խաղաղութիւն:

— Գնացէք ուրիմն և հանգիստ մնացէք. խանգարիչներն ամենախիստ պատժի կ'ենթարկուին:

— Իմ ամուսինս ոչ մի միջոց չպիտի խնայէ՝ խաղաղութիւնը վերականգնելու, — ասաց նահանգապետի կինը, որ մինչև այդ ուշադրութեամբ դիտում էր հայերին ու լսում և շարունակ ժրպտում, երբ նրանք, այդ մաշուած, փոշեթաթախ մարդիկ խօսում էին առանց՝ գիւղացիներին յատուկ՝ ստորանալու և ձեռները կրծքին ծալելու. — ասացէք ձեր կանանց և մայրերին, որ ապահով լինեն և յուսան, որ ամուսինս ամեն ջանք գործ պէտք է դնէ՝ խաղաղ դրութիւնն արմատաւորելու:

Խօսակցութեան վերջում Իբրահիմ-բէկն ակնարկեց, որ հայ պրիստաւ Եարալիանը իւր կոշման բարձրութեան վրայ չի եղել, թուրքերին Ասկերանով առաջնորդելու ժամանակ, որի պատճառով ամենամեծ կոտորածը եղաւ թուրքի: Հայերն ամենախիստ կերպով բողբոջին այդ մեղադրանքի դէմ, աւարկելով որ մեղադրականները՝ այն ևս անտեղի, չեն նպաստի խաղաղացման գործին, իսկ Եարալիանը պատասխանատու չէ թափուած արեան համար, և հայերը, եթէ ցանկանան, այդպիսի մեղադրանքներ, բայց աւելի դրական, կարող են շատ գտնել թուրքերին մեղադրելու համար, մանաւանդ Շուշում կնքուած հաշտութիւնից յետոյ:

Մի քանի խօսք ևս աւելացնելով, գեներալը կառք նստեց ու ճանապարհուեց Շուշի, պատուիրելով, որ հայերը համարձակուեն կաշկալ այն թուրքերին, որոնք պէտք է գան դիակները հաւաքելու: Ներկայացած ղեկավարները գլուխ տուին և ձի նստելով՝ բռնեցին, Կարկառն անցան և մտան թթենիների տակ, որտեղ մի տասնեակ զինուորներն էին գտնուում:

Նրանք և մօտակայքից հաւաքուած մի քանի գիւղացիներն ամենայն հետաքրքրութեամբ հարցուփորձ էին անում. ի՞նչ ասաց գններալը, բարկացկոտ է, յոյս կայ խաղաղութեան, որտեղ գնաց, ո՞վ է ուղարկել, և այլն: Եւ նրանց բոլոր հարցերի վերջը կասկածոտ նկատողութիւնն էր. — իսկապէս հաշտութիւն կը լինի:

— Իսկապէս կը լինի...:

— Իհարկէ, կը լինի, եթէ ուղենան. — ասաց գիւղացիներէն մէկը. — աւել չեմ ուզում, ինձ իրաւունք տան, հարիւր զաւախ էլ խօսք տամ, որ մի ամսումը Վարանդան էլ, Խաչէն էլ, Աղւաթ-Բասարն էլ հանգստացնեմ: Հայ մեղաւորներին էլ, թուրք մեղաւորներին էլ դառ-աղաջի (կախաղան) կը քաշեմ ժողովրդի առաջ, մարդասպաններին, թալանչիներին որտեղ էլ լինին, կը գտնեմ, կախաղան կը հանեմ, մնացածներն էլ կը տեսնեն, որ չարագործին փրկութիւն չկայ, և բոլորը պոչները կը ծալեն:

Օրը թեքում էր. հաւատացած լինելով, որ գններալի ներկայութիւնը կը զսպէ թուրք հրոսակաւորներին և նրանք Ասկերանի վրայ չեն արշաւի, երկու պահապան դնելով Նահատակի-Սեփն, զինուորները վերադարձան գիւղերը:

* *

Տակայշլիլու գեղեցիկ բառերն ու խոստումները միայն իբրեւ բառեր ու խոստումներ էլ մնացին. նրա գալը ոչ մի էական փոփոխութիւն չմտցրեց տեղիս կարգերի ու դրութեան մէջ. էլի գրեթէ ամեն օր փոքր ու մեծ կռիւներ էին լինում այս ու այն կողմերում: Օգոստոսի 24-ին նա Ասկերան հասաւ, յուսադրեց, խոստումներ տուաւ, սպառնալիքներ կարգաց հաշտութիւնը խանգարող կողմերին, ու գնաց Շուշի: Բայց հէնց հետեւալ օրը, 25-ին, թեթեւ ընդհարում եղաւ Շեկուի գլխին. 26-ին երկու մասնակի թեթեւ ընդհարումներ՝ Խրամորթի տակ, որ միայն մի քանի անգամ հրացան որոտալով վերջացաւ. 28-ին հարիւրաւոր թուրք ձիաւորներ հաւաքուեցին Ամարաթի գլուխը, բայց ընդհարում չեղաւ. Սեպտեմբերի 1-ին թեթեւ ընդհարում եղաւ և հայերը խլեցին 11 ոչխար. 2-ին թուրք ձիաւորներ ցոյց անելով՝ անցան Նախիջևանիկ, փրշամալի ու Վարազաբոյնի դաշտերով և ծածկուեցին Աղւաթ-Փեղաֆլուի այգիներում, առանց հրացանաձգութեան. 3-ին դաշտից թուրքերը գերեցին մի հայ տաւարածի, յետոյ բաց թողին: Այդ բոլորի մասին տեղեկութիւն

էր տրուած Խանքենդու պրիստաւին ու Ասկերանի պահակներէ զխաւորին. սակայն ոչինչ. խնդրագրերը մնում էին իբրեւ մեռած տառեր, որից թուրք անհանգիստ տարրերն աւելի ու աւելի ոգևորուելով՝ աներեսանում էին. այդ ամենի հետեանքն այն եղաւ, որ գններալի գալուց հազիւ տասն օր անց, ինքը դեռ Շուշի չանթեր թափելիս այս ու այն անձնաւորութեան հասցէին, թուրք Քեարուլու ըոչուորներն ու Աղւաթ-Փեղաֆլուցիք Սեպտեմբերի 3-ին լոյս 4-ը յարձակուեցին Միրաշալլուի վրայ. 5-ին թեթեւ ընդհարում եղաւ Նախիջևանիկի տակ, Մոսուլ-Սեփումը. 6-ին Աղւաթ-Փեղաֆլուի կռիւը պատահեց, որին յաջորդեց հէնց նոյն օրը՝ Վարազաբոյնի կռիւը: Իսկ գններալը դեռ սպասում էր: Վերջապէս Գեղաֆլուի աւերումից 3 օր յետոյ, Սեպտեմբերի 9-ին, հաշայիկի պատուէրով ու Տակայշլիլու հրամանով՝ հայ աղաքակալները Վարանդայից ու Խաչէնից հաւաքուեցին Աղւաթ դաշտիներէ պահպանութեան տակ, հաշտութիւն հաստատելու: Վերադարձողները երեսխալկան միամտութեամբ պնդում էին, որ հաշտութիւնը կատարեալ է, թուրքերն անչափ ուրախ են, և այսուհետև ոչ մի բան պատահել չի կարող: Նրանց ասածները լցնում էր ժողովրդի սիրտն անկեղծ ուրախութեամբ և երանի էին տալիս, թէ երբ պէտք է թուրքի երես տեսնեն, նրա հետ սիրալիր քաղցր զրոյցի բռնուեն:

Եւ իսկապէս հորիզոնը մաքրում էր ամպերից. թուրքերից ու մանր սկսեցին մտնել գիւղերը, մրդեղէններ, չայ-չաքար էի, բերում, ծախում: Մուղանլուցի յայտնի աւաղակ Աղւաթ-Փեղաֆլումը ազատօրէն մտնում էր Փիրշամալ, Վարազաբոյն և հանաքներով ծիծաղեցնում գիւղացիներին, երբեմն էլ նկատելով. — այ հայեր, տեսնում էիք գնդակս ինչպէս էր գալիս: — Ինչպէս չէ — պատասխանում են գիւղացիք. տեսնում էինք, բայց միշտ դաբանիդ փի (ճարպ) էիր կապում (փախչում էիր): Եւ երկուսն էլ սրտաբաց քրքշում էին: Մինչև անգամ պատահեց, որ Սեպտեմբերի երկրորդ կիսամասեակում հայերն Աղւաթով գէպի ելալիս, իսկ թուրքերն Ասկերանով գէպի Շուշի սկսեցին գնալ ու դալ, թէև անիծուած երկիւղն ու անվստահութիւնը չէր հեռանում գնացողների սրտից: Այդ էլ ոչինչ. ժամանակի ընթացքում կը հարթուէր. Բայց «շէյթանը» հանգիստ չէր: Նոյեմբերի 26-ին ու 27-ին թուրքերը նորից վրայ տուին Խրամորթին և ճանապարհն էլի փակուեց:

Ընդհարումներն սկսեցին աւելի մեծ թափով. երկիւղ կար, որ Շուշում ևս կսկսեն: Ասկերանը փակուեց, դժուար կացութեան մէջ դնելով քաղաքի թուրքերին, որովհետև նրանց համար եււա-
խից բաւարար պաշար չէր հասցրած. սովն անխուսափելի էր, մինչդեռ հայկական մասը մթերքներ մտնում էին շրջակայ հայ գիւղերից:

Թուրքերը 26-ի և 27-ի յարձակումները վերսկսեցին 28-ին. քաջ խրամորթ գիւղը աչքի փուշ էր դարձել նրանց համար և անպատճառ ցանկանում էին մոխրակոյտ դարձնել նրան: Օրը մի-
գապատ էր. վտանգը շատ մեծ. թուրքերը 1500-ից պակաս չէին լինի և մէգից օգտուելով՝ ծածուկ, ձորն ի վեր մօտեցել էին գիւ-
ղից: Սկսուեց կատաղի կռիւր. հրացանների որոտը երբեմն խա-
նում, երբեմն որոտում էին ամբողջ գծի վրայ—Թաւ-Գեաղուկից սկսած, մինչև Ղարաղաջ. իսկ կողակներն Ասկերանի պահակաու-
ցում հանդիստ նստած՝ ականջ էին դնում որոտներին...:

Յամառ խիզախումով՝ թուրքերին յաջողուեց մի կողմով գիւղը մտնել. պարզ էր, որ գործի հետևանքը սարափելի պէտք է լինէր, եթէ այդ իսկ միջոցին չհասնէր Վարանդայի թուրքիկ խմբի մի տաանհակը և Սաչէնի երկու թուրքիկները: Մի քանի տուն արգէն հրդեհուած և տասից աւելի տներ թալանուած էին, երբ օգնութեան հասած խմբերը խրուեցին թուրքերի մէջ. կռու-
ւում էին քսան քայլի վրայ, իսկ երկու տեղ արգէն ձեռնամերձ կռուի էին մտել: Վերջապէս թուրքերը յետ մղուեցին, 13 դիակ թողնելով տների առաջ, իսկ հետները տարածք յայտնի չեղաւ: Հայերից սպանուել էին մի կին և մի ծերունի, որոնցից մէկի դուստր տարել էին:

Այդ դէպքը խորապէս վրդովեց հայերին, մանաւանդ որ վը-
նասուողը քաջ խրամորթ գիւղն էր եղել, ամենքի սիրած խրամոր-
թը: Հայերը, մանաւանդ խրամորթեցիք, վճռեցին անպատճառ ի-
րանց «նամուսը» տեղը բերել:

Երբ Ասկերանի կողակներին այդ դէպքից յետոյ հարցրին՝
թէ ինչպէս նրանք չեկան կռիւր դադարեցնելու՝ «իրաւունք չը
տուին», պատասխանեցին.

Դէպքի մասին այդ օրը գիւղացիք իսկոյն խնդրագրեր ներ-
կայացրին գաւառապետին ու Տակայշվիլուն. ապարդիւն ջանքեր...
ան այդ անտարբերութիւնը տրամադրում էր հայերին ու թուր-
քերին՝ շարունակել տնաւեր յարձակումները: Նորից մարտկոցները
զրաւուեցին երկու կողմերից, և ոչ ոք չարգելեց տեղի կողակնե-
րը ժպտում էին հայերին, ինչպէս Աղղամինը՝ թուրքերին:

Զնայելով, որ Ասկերանը բաց էր Սեպտեմբերի կէսերից,
բայց Նոյեմբերի սկզբներից Շուշի պաշար չէր մտնում, թուրքե-
րը չէին վստահանում Ասկերանով բարձրանալ, իսկ հայերը՝ Աղ-
ղամով անցնել. մանաւանդ Գանձակի գէպքերը մեծապէս ազդել
էին մարդկանց սրտերին ու դրութիւնը լարել: Բայց և այնպէս,
ինչ գնով էլ լինէր, թուրքերը ցանկանում էին քաղաքն ապրանք
մտցնել: Եւ ան այդ օրը Ղարաղաջի մօտ ֆուրգօնների սպիտակ
ծածկոցներ երևացին. «ֆուրգօններ են գալիս, ֆուրգօններ են
դալիս», կանչեցին ստրաժնիկները՝ պահականոցից: Հայերը դա-
րան մտած այնքան սպասեցին, որ ֆուրգօնները Ղարաղաջից բա-
ւական բարձրացան. դարանակալները ցանկացան շրջապատել ու
կոտորել ֆուրգօնչիներին, բայց այդ նրանց թոյլ չտրուեց. օդի
մէջ պարպած փամփուշտներից թուրքերը սարսափահար, թողե-
ցին ֆուրգօններն ու փախան, բոլորը թողնելով հայերի տրամա-
դրութեան տակ: 64 ձի, 16 ֆուրգօն իրանց միջի ապրանքներով՝
իսկոյն հայերը թալանեցին, որոնց մի չաղիկ բաժինը ստրաժ-
նիկները բաշեցին իրանց մօտ:

Այդ դէպքից յետոյ, ինչպէս և առաջ, էլ ֆուրգօն չերևաց,
մինչև Դեկտեմբերի 5-ը:

Էլի Ղարաղաջի կողմից ֆուրգօններ երևացին, կողակների
առաջնորդութեամբ. որոշ կարգադրութիւններ անելուց յետոյ,
զինուորները նշանակուած դիրքերը գրաւեցին. ֆուրգօնները ե-
կան ու մօտեցան Ասկերանի պատերին: Զինուորական խմբապե-

տը փչեց շեփորը և դարանամուտ հայերը յանկարծ բուսան ֆուր-
գօնները չորս կողմին:

—Արքունական ապրանք է, արքունական ապրանք է,—բար-
ձրաձայն կանչեցին կողակներն ու խնդրեցին չկպչել բռններին:

—Պէտք է ստուգել. —ասաց խմբապետը. —հայերը սովից կո-
տորում են Շուշում, դուք թուրքերի համար ապրանք էք տա-
նում. եթէ ուզում էք, անկողնապահ կերպով տարէք երկու կող-
մերի համար էլ:

—Ստուգեցէք, —ասաց օֆիցէրը և ծոցից ապրանքների թղթ-
թերը հանեց:

Իսկապէս՝ ապրանքները նշանակուած էր զօրքի համար, ինչ-
պէս փաստաթղթերն էին ասում. բայց և այնպէս, պառտեցին քը-
սակները, որ լի էին հաճարի ալիւրով: Ստուգելուց յետոյ խմբ-
ապետը փչեց շեփորը և հայերն արագութեամբ ձի նստելով՝
անհետացան այգիներում ու դիրքերում, զարմանք պատճառելով
բոլորին իրանց կանոնաւորութեամբ:

Դեկտեմբերի 11.

Գաւառապետի օգնականն ու երկու օֆիցէր մի հարիւրակ
կողակներով Ասկերան կանգ առնելով՝ յայտնեցին, որ այդ օրը
գալիս է 44 ֆուրգօն, Շուշի անցնելու, իսկ Աղզամում եկել
կանգ են առել 90 հայ զինուորներ, որոնք ծառայութիւնից են
վերադառնում. եթէ հայերը կպչեն ֆուրգօններին, թուրքերն
սպառնում են իրանց մօտ պատանդ վերցրած 90 հայերին կո-
տորել:

Հայերը չէին ուզում հաւատալ. բայց օֆիցէրն ասաց.

—Իրաւունք ունիք չհաւատալու. սակայն ձեր կասկածը փա-
րատելու համար՝ ֆուրգօնների հետ գալիս է այն զինուորներից
մէկը, իւր ընկերների դրութեան մասին ձեզ հետ խօսելու: Իսկ
մինչև ֆուրգօնների գալը, աւելի լաւ է, ցոյց տուէք ձեր գնդակ
զցելու շնորհքը:

Հայերի ինքնասիրութիւնը շոյուեց: 15 կողականոց պապի-
րոսի մի կարդոն կպցրին մի ծառի ընի և կանխեցին:

—Առաջ դուք, —ասաց խմբապետը, դառնալով օֆիցէրին:

Օֆիցէրը ժպտալով վերցրաւ հրացանը, նշան բռնեց ու ար-

ձակեց. —չկաւու. մէկ էլ, մէկ էլ, —չեղաւ. չորրորդ անգամը միայն
նշանի ծայրը բերեց: Այն ժամանակ մօտեցաւ խմբապետը, նշան
առաւ, և արձակեց. գնդակը նշանի կենդրոնին էր տուել. մէկ էլ
արձակեց, նոյնպէս. մէկ էլ՝ էլի կպաւ, միայն կէս դիւրիմ կենդրո-
նից հեռու: Մինչդեռ նաչանիկի օգնականը, օֆիցէրներն ու կողակ-
ները զարմացած նայում էին, միւս զիսւորական խմբապետը նը-
շանը փոխեց, ուրիշ թուղթ կպցրաւ, և հանեց տարձանակը. մէկ,
երկու, երեք... և երեք գնդակներն էլ զարկեցին նշանին: Այդ յա-
ջողութիւնից ոգևորուած, խմբապետներից առաջինը թռաւ իւր
կրակոտ ձին՝ ու մտրակեց. ձիու ոտները գետին չէին կպչում
կարծես. իսկ հեծեալը թռչում էր վզի տակով, կողքից կախում,
հրացան նետում ու նորից բռնում: Երբ հասաւ Ասկերանի պատե-
րին ու երեսը շուռ տուաւ դէպի օֆիցէրները կանգնած տեղը, խը-
թեց ձիուն, ու դաշոյնը հանեց. ձին թռած ժամանակ՝ նա դաշոյնը
դնում էր ձեռքի ափին, աջ ձեռքից չլրտում, ձախ ձեռքի ափին
կանգնեցնում ծայրի վրայ, և այլն:

—Սուկին-սին. —փսփսալով գովեցին կողակները:

Մինչ այս, մինչ այն՝ ֆուրգօնները, թուով ճիշտ 44, եկան
հասան. չէին բռնաւորուած այնպէս, ինչպէս հարկաւոր էր. երեւի
թուրքերը կասկածել էին, թէ հայերը պատանդների դրութիւնը
կարող են ի նկատի չունենալ և ապրանքները թալանել: Իւրա-
քանչիւր ֆուրգօնում 10—12 քսակ չայ-շաւքար, գարի ու ալիւր
կար: Այնտեղ էր և օգնականի ասած հայ զինուորը:

—Իսկապէս Աղզամում ընկերներ ունիս. —հարցրին նրան:

—89 հոգի. —պատասխանեց նա. —եղբայրներ, աղաչում եմ,
եւ մի վրաս մի տուէք սրանց. Աղզամի թուրքերն սպառնացել
են, որ եթէ այս ֆուրգօններին մի բան պատահի, նրանց բոլո-
րին կը կոտորեն: Ընկերներս խնդրեցին, աղաչեցին, որ իրանց
շրջութեան մէջ մտնէք և ֆուրգօնները բաց թողնէք:

—Ո՛չ միայն բաց կը թողնենք, այլ և անց կը կացնենք մին-
չև Ոջալլու: Եթէ այնտեղ հայեր չլինէին մնացած, մենք ոչինչ
չէինք անի, միայն թէ իրանք, իրանք հանգիստ կենային:

Քառորդ ժամից յետոյ ֆուրգօնների կարավանը դուրս գա-
լով Ասկերանի պատերից, ուղևորուեցան դէպի Շուշի, որոնց մին-
չև Ոջալլու միացաւ և մի տասնեակ՝ հայերից:

Դեկտեմբերի 12.

Առաւօտեան եկան մի քանի ֆուրգոններ, երէկ յիշուած հայ գինուորներով լիքը. շրջակայ գիւղերից հայերը մեծ ուրախութեամբ, զուռնա-նաղարայով դիմաւորեցին եկողներին, որոնց երեսներին կատարեալ երջանկութիւնն էր փայլում:

— Փառք Գեղ, Աստուած, — ասում էին նրանք. — ո՞վ էր կարծում, որ սփ-սալամաթ այստեղ կը հասնենք:

— Միթէ վախենում էիր. — հարցրին նրանց:

— Էդ էլ խօսք է... Մինչև Բարդա, ոչինչ, լաւ էր. բայց Բարդից դէսը՝ շատ վատ. Ղարաբաղի մօտ թուրքերը ձեռքով գլուխ կտրելու նշաններ էին անում, ու հայհոյում: Իսկ Աղղամում... մեռել ենք, պրծել. ճրնգ-ճրնգ դողում էինք. թէ այստեղ դուք թուրքերին մի բան կ'անէք և այնտեղ մեր վերջը կը տանք: Նառ երկիւղ էինք կրում, թէ լրբի մէկը կը գայ և սուտ տեղը կ'ասէ, թէ Ասկերանում հայերը կոտորեցին թուրքերին, նրանք էլ մեզ սրախողխող կ'անեն: Բայց փառք Աստուծոյ. պրծանք:

Նորեկներն ու տեղացի հայերը փոխադարձ ուրախութիւն յայտնելուց յետոյ, երկու տասնեակ ձիաւորների ուղեկցութեամբ՝ ֆուրգոնները տարան, անց կացրին, ապա մի փոքրիկ խմբակ թողնելով Ասկերանում՝ մնացածը հեռացան դէպի գիւղերը:

Զօրք բաւականաչափ եկել էր. կային և նոր պաշտօնեաներ, միայն դրութիւնը միշտ հինն էր մնում, հայ-թրքական ընդհանրութիւնների վերջը չէր տեսնում, մինչդեռ հայերը կատարելապէս յոգնել էին անվերջ կռիւներից:

Դեկտեմբերի 13 — 26.

Դրութիւնը շարունակում էր լարուած մնալ. ամեն օր նոր լուրեր էին գալիս կամ Գանձակից, կամ Շուշուց, կամ հարևան գաւառներից, միշտ չափազանցրած և միշտ զրգոյի:

Այդ միջոցներում հաշտեցնելու փորձեր արաւ նաչալիկի օգնական իշխան Վաչինադէն, որ կարծես անկեղծօրէն ցանկանում էր դրական մի բան անել. բայց նրա քայլերը դէմ առանք թրքական անհեռատեսութեանը և հաշտեցնելու ձգտումները վիժեցին: Դեկտեմբերի 17-ին, այն օրը, երբ իշխանը վերջին բա-

նակցութիւնն էր անում հայերի հետ հաշտութեան մասին, թուրքերը Ղարաղաջի մօտերը դէպի Ասկերան շարժուեցին և հաշտութիւնը մեռաւ:

Դեկտեմբերի 20-ին թուրքերը նորից շարժուեցին դէպի Ասկերան, ի հարկէ, այժմ ոչ դէպի Շուշի անցնելու. այլ հէնց էնպէս. Ասկերանում գնդակներ փոխանակելը սովորութիւն էր դարձել. միայն ուշագրաւն այն է, որ միշտ ապրանքով կամ մարդկանցով կորուստ էին ունենում, բայց էլի ձեռք չէին քաշում. կարծես մի տեսակ հիւանդութիւն էր դարձել նրանց համար այդ ցուրտ ձմրանը 50—60—100—200 հոգով դուրս գալ Ղարաղաջի ուղևորների տակ, դէս բշել, դէն բշել, մի երկու ժամով կռիւ սարքել, մի քանի տասնեակ կամ հարիւրաւոր թուրքերի փամփուշտ վատնել ու վատնել տալ, մի երկու դիակ թողնել և բշել դէպի Աղղամ: Հայերն արդէն ձանձրացել էին, սակայն Ասկերանից հեռանալ չէին կարող. այնտեղի պահակախումբն ամբողջ ձրմեռն անց կացրեց ձիւնի ու ցրտի ենթակայ, բայց միշտ դիրքերում:

21-ին հայերը վառեցին Ասկերանից բարձր, Կարկառ գետի ափին գտնուող Նաջաֆ-Կուլի աղի տները, իսկ մի քանի օր առաջ՝ Սանին-Բաղի տներն էին վառել: Այսպէս փոխադարձ աւերումը շարունակում էր մերթ բորբոքուելով, մերթ առկայծուելով, բայց երբէք առանց հանգչելու, մինչև որ հասաւ 26-ը:

Այդ օրը, դեկտեմբերի 26-ին, յանկարծ, որտեղից որտեղ, Ղարաղաջի ծայրից բացուեց ֆուրգոնների մի մեծ կարաւանի ծայրը: Ճիշտ է, երկու օր առաջ Աղղամից լուր էր եկել, որ մեծ ապրանք պէտք է գայ Շուշի, բայց հայերը չէին հաւատում. այսօր հաստատում էր: Ասկերանի պահակախումբն իսկոյն ուժեղացաւ մօտակայքում գտնուող թուրքիկ երկու խմբով և դարձան 50 հոգի: Նրանք խրամատում պառկելով և Ասկերանի պատնէշները բռնելով սպասեցին ֆուրգոնների մօտենալուն, և հէնց որ ֆուրգոնները հասան կողակների պահականոցին, օդի մէջ երկու անգամ համազարկ տուին. ֆուրգոնները գլխապատառ դուրս թռչելով ֆուրգոններից՝ փախած դէպի ցած, իսկ ֆուրգոնների մի մասը կտրուելով՝ մնաց Ղարաղաջից ներքև, որտեղից և վերադարձան Աղղամ:

Ամենազարմանալին այն էր, որ, երբ հայերը օգնում կրա-

կեցին հրացանները, ֆուրգոններին առաջնորդող 150 թէ էլ աւելի կողակներն իրանց ափիցէններով, փութկոտութեամբ մի կողմը քաշուեցին, ապա հաւաքուեցին Ասկերանի պատերի տակ, առանց մատ-մատի խփելու՝ ապրանքն աղատելու համար: 116 ձի, 54 ֆուրգոն, մօտ 6000 փութ ամենայն տեսակ ապրանքներով՝ մնացին հայերի ձեռքում, որ մի կամ երկու ժամուայ մէջ անհետացան շրջակայքից վրայ հասած գիւղացիների ձեռքով: Ստրածիկներն ու Ասկերանի «պահապան» կողակները ևս իրանց համար մի բաւական բաժին վերցրին՝ հետեւալ օրը հայերի վրայ ծախելու համար: Իսկ ֆուրգոններին ուղեկցող 150 կողակները մի զարմանալի անտարբերութեամբ հեռացան դէպքի վայրից:

Դեկտեմբերի 26-ից՝

1906 թ. Յունուարի 4.

Այնուհետև դրութիւնն էլի լարուած մնաց. վարանդայի զանազան անկիւններում ընդհարումներ շարունակ լինում էին. 28-ին աւերուած Աւգալ-Գիւլաֆլուի թուրքերը գիշերն այգիներում թագ կենալով՝ առաւօտուն դէմ յարձակուում են Աւդու գիւղի տաւարածների վրայ և սպանում մի գիւղացու: Հասնում են խմբերը մօտակայքից, շրջապատում այգիները և թուրքերից սպանում 46 հոգի, որոնց դիակները մնում են տեղն ու տեղը. իսկ թէ փախչողները հետներն էլ տարել էին, յայտնի չէ: 29-ին թեթեւ ընդհարում եղաւ Շելլուի գլխին, առանց մարդկային կորուստի. 31-ին Ասկերան է գալիս հռչակաւոր Փօն-Աղարովսկին և պահակի միջոցով սպանում, որ կաւերէ շրջակայքը, եթէ թաւանը չվերադարձնեն: Երեք օր անց է կենում խաղաղութեամբ: Յունուարի 4-ին հասնում է Փօն-Աղարովսկու կոչը, ուղարկած Ասկերանցիներին, ապա նոյն օրը գալիս է և ինքն ու ուժակոծում թանաքաղն ու Ասկերանը:

Այդ օրն առաւօտեան, նախ քան կողակների Աղդամից դուրս գալը, մի թեթեւ ընդհարում է տեղի ունենում Լաչին-Ղայի տակ, Շելլուեցիների հետ, վարանդայի Ասկերանից մէկ և կէս վերստի վրայ. սպանում է Շելլուեցի մի թուրք, իսկ մէկը, փախչել չկարողանալով՝ գերի է ընկնում հայերի ձեռքը: Նրան ցանկանում

են տեղն ու տեղը սպանել, սակայն արգելում են և տանում մօտակայ գիւղերից մէկը՝ հարցաքննութեան:

Յունուարի 5.

Այդ օրը Ասկերանում խաղաղ անցաւ. ոչ մի միջնադէպ չխանդարեց հանգստութիւնը. միևնոյն օրը լուր եկաւ, որ թուրքերն ահագին բազմութեամբ պատրաստուած են յարձակում գործելու Նախիջևանիկի, Փիրջամալ և վարաղալոյն գիւղերի վրայ: Լուրն ըստուգելու համար գերուն հարցուփորձի ենթարկեցին: Մի խեղճ ու կրակ թուրք էր, Շելլուեցի: Դժբախտը ցնցումներով դողում էր և մեծ ջանք գործ դրուեց նրան հաւատացնելու, որ ազատ պէտք է թողնուի: Թէյ առաջարկեցին. զօռով խմեց. ձեռները դողում էին:

Նա, ինչպէս ինքն ասաց, տեղեկութիւն չունէր Աղդամի պատրաստութիւնների մասին. միայն մի առ մի պատմեց, թէ որքան դժբախտացել են թուրք աշխատաւորները, ինչպիսի սոսկալի տուրքեր են առնում բէկերը զինավառելու պատրուակով, բայց զէնքերը չեն բերում, փողերն ուտում են. տուաւ մի քանի բէկերի ու աղաների անուններ. որոնք թիւրք կռուողներին էին դեկավարում, իսկ հաշտութեան մասին՝ հետեւալն ասաց.

— Մեր մեծերն ասում են. — կամ պէտք է հայկական գիւղերը մինչև Շուշի աւերենք և Աղդամի ու Շուշուայ արանքում օտար տարր չմնայ, կամ Շուշուայ թրքական մասն ու Մալը-Բէգլուն պէտք է աւերուեն, որ ասենք, թէ՛ Աղդամից վերև հայերինն է, մենք այնտեղ ոչինչ չունինք:

Օգտուելով դէպքից, ինքնապաշտպանութեան ղեկավարները նախկին փորձերի վրայ մէկն էլ աւելացրին. մի նամակ գրելով, տուին թուրքին, որպէսզի տանէ ու յանձնէ բաւականաչափ մարդասէր Ի.-բէկին: Ապա գերուն տալով 5 ռուբլի փող, լաւ ուտացնելուց ու խմեցնելուց յետոյ, դրին մի զինուորի գաւակի, որ պէսզի տանէ ու բաց թողնէ Շելլուի գլխին, որ և պատուէրը կատարեց ճշտութեամբ՝ դեռ մի քիչ էլ ներքև տանելով:

Ահա գրուած նամակի բովանդակութիւնը, որ թուրքերէն չիմանալով՝ գրել էին ռուսերէն:

Մեծապատիւ պարոն

Ի.-բէկ Աղդամում.

Վիհք՝ հայ և թուրք հարեանների մէջ հետզհետէ աւելի է

խորանում ու լայնանում. անձնատուր եղած ամենատեսակ ստոր պրօվակացիաների՝ խաղաղութեան կամուրջ անց կացնելու փոխարէն, արիւն է՝ որ վիհն է թափւում:

Բէկ, ի նկատի ունենալով Ձեր լայն հայեացքներն ու ազդեցիկ դերը, բարւոք ենք համարում այս նամակով աղաչել Ձեզ, դուրս գալ իբրև խաղաղութեան նախանձախնդիր մէկը և պարզել ձերայիններին շէյթանական իշխանութիւնը: Ո՛չ հայերը թուրքերին կոտորել, ոչնչացնել կարող են, և ոչ էլ թուրքերը՝ հայերին. ոչ կստորուած թուրքերի հողը կը տան հայերին, և ոչ էլ կոտորուած հայերի հողը՝ թուրքերին: Եթէ կան ուրիշ խուլ անհամաձայնութիւններ երկու ազգերի մէջ, արիւնը չէ, որ պիտի հարթէ: Ամեն օր կռիւ, ամեն օր թալան, ամեն օր սպանուածներ... մինչև երբ. միթէ մենք ստիպուած ենք այս պատմական մեծ, նշանաւոր օրերում մեզ համար միայն նախատինք վաստակելու: Ամբողջ Ռուսաստանը մի կուռ բռնեցք դարձած՝ հարուածում է բռնակալութիւնը, բիւրօկրատիային, իսկ մենք գործիք դարձած բռնակալութեանը՝ հնարաւոր ենք դարձնում նրա գոյութեան երկարատևութիւնը:

Հաւատացած եղէք, Բէկ, հայերը խաղաղութիւնից բացի, ուրիշ բան չեն ուզում. մի լսէք պրօվակատօրներին: Նրանք հանգստութեան մասին չեն մտածում: Կառավարութեան ձեռք առած միջոցները դրական ոչ մի հետևանք չունեցաւ, մինչդեռ բացասականը—մատնելով չպէտք է հաշուել. թնչ է ցոյց տալիս այդ. այն՝ որ ժողովուրդներն իրանք պէտք է հաշտուեն, որովհետև ուրիշ հաշտեցնողները կռուեցնում են միայն»:

Նամակը երկար էր գրուած, վերջումն էլ աւելացրած էր, որ բէկը նեղութիւն քաշէ այդ նամակը կարդալու Ս.-բէկի, Զ.-բէկի և մօլլաների մօտ, ու դրդէ նրանց, որ խօսեն ժողովրդին հանգիստ մնալու մասին:

Նամակն ուղարկելու հետևեալ օրն էր, որ թրքական վեցհազարանոց բանակը արշաւեց դէպի Վարազաբոյն, որով ապացուցեց թէ իզուր են բոլոր մասնաւոր ցանկութիւնները, մինչև որ հայ և թուրք ժողովուրդներն իրանք ձեռք չմեկնեն հաշտութեան:

Դրութիւնն այդպէս շարունակուել չէր կարող. Շուշուայ թուրքերը երթարկուած էին բացարձակ սովի. հեռագիր հեռագրի յետևից թուշում էին Բագու և Թիֆլիզ՝ իրանց մի ճար անելու, անվից ազատելու. սկսուեց հեռագրերի մի շարք, ուղղուած փոխարքային և այլ կարող անձանց՝ Ասկերանը բաց անելու համար: Բագուի թուրքերն էլ առանձին աղերսագրեր ու պահանջագիր ուղարկեցին և վերջապէս՝ Ասկերանը բացուեց թնդանօթներով ու Շուշուայ գիւղերը ուժակոծելով: Փօւրգօններն սկսեցին սկզբում վախենալով, ապա՝ ազատօրէն երթեկել Եւլախից Շուշի, իսկ Եւլախից մինչև Աղզամ ճանապարհը դեռ փակ էր ու փակ հայերի համար, և իբրև պատիժ, հայերի ապրանքները՝ եթէ պատահում էր, բերում էին Շուշի փութին ստանալով 60 կոպէկ, իսկ թուրքերից 30. ամեն տեսակ կենսական մթերքներ տարան թուրքերի համար, քաղաքը լքերին, իսկ հայկական մասը շատ քիչ բան էր գնում. այդ պատճառով շատ անհրաժեշտ մթերքներ այդ օրուանից թուրքերի մօտ աւելի էժան էր լինում, քան թէ հայերի:

Այդպէս Ասկերանը բաց մնաց, բայց ոչ ընդմիշտ. ամպերը նորից հաւաքուեցին, հայ-թրքական ընդհարումները նորից բուրբուրեցին շրջակայքում և կիրճը նորից փակուեց մի քանի ամիս փակ մնալուց յետոյ:

Այս է Ասկերանում տեղի ունեցած դէպքերի խիստ համառօտ պատմութիւնը: Ժամանակի դրութիւնը թոյլ չի տալիս ամբողջի իսկական պատկերը տալու, որից պարզ կայրելի է տեսնել, թէ հայերը որքան մեղաւոր էին Ասկերանը փակելում, թէ արտաքին ճարպիկ ձեռքեր ինչպէս էին նպաստում դրութիւնը միշտ լարուած պահելու Ասկերանում, գաւառներում և թրքական գիւղերում:

Որովհետև այս պատմութիւնը միմիայն Ասկերանի շուրջը կատարուած դէպքերի նկարագրութիւնն է, ուստի կարող է աչքի ընկնել այն հանգամանքը, որ հայերն Ասկերանից չէին հեռանում մինչև անգամ այն ժամանակ, երբ Ղարաղաջում, Շեյլուի գլխին կամ Խրամօրթի տակ օրերով, նոյն իսկ մի երկու շաբաթով թուրք խմբեր չէին երևում: Բայց մի թեթև ակնարկ աւելի հեռուն, և Կերեայ, որ Ասկերանի փակումն ու նրա շարունակ պահպանու-

թեան տակ երկար պահելը լոկ հետեանք է եղել գաւառների այս կամ այն ծայրերից եկող արձագանքների. օր չէր անցնում, որ Աւգալ-Գեղաֆլուի տակ, կամ Ղզղալի-Բուռունում, կամ Վէյսալ-լուի մօտ, կամ Ամարասի ձորում, կամ Ղաջարի կողմերում սր և է մի ընդհարում չլինէր կամ մասնակի, կամ մասսայական. մանաւանդ շարունակ հասնող լուրերը, թէ թուրքերն այս ինչ կողմում ահագին պատրաստութիւններ են տեսնում յարձակում գործելու համար, միշտ լարուած դրութեան մէջ էին պահում հայերին և Ասկերանի պահպանութիւնը խստացնում էին, որովհետև ամենահասարակ ռազմագետը, կամ հէնց տեղին ծանօթ որ և է ոչ-ռազմագէտն անգամ կարող էր հասկանալ, թէ Ասկերանն է այն յաղթ գուռը, որի յաջող պահելուց է կախուած գրեթէ 'Ղաբաբաղի բոլոր մասերի վիճակը: ✓

ՎԱՐԱՆԴԱՅ

ԽԱՉԻՆ

Գիւղն առհասարակ չուտ է քնում. ժամը 9-ին ամենքն ար-
դէն անկողնում էին. ոչ ոք չէր հանուել. տարին չար էր. ամեն
ընկեր մահուան ուրուականը սաւառնում էր այդ կողմերում. բո-
լորը, բոլորն անկողին էին մտել առանց հանուելու, առանց նոյն
խակ տրեխները պոկելու:

Չնայելով, որ գիւղի հարստութիւնը գետնի տակ էր, բոլոր
արժէք ունեցող իրերը խոր թաղուած էին ապահով տեղերում,
այնուամենայնիւ սարսափն էր թագաւորում և գիւղը քնած էր մի
անհանգիստ, յուզալից քնով: Պահապանները գիւղից դուրս, գիր-
քերում ամրացած՝ շվիոցներով զգաստացնում էին միմեանց, նը-
րանց շվիոցներն էր միայն, որ անկողնում աչքերին քուն չեկող
ծեր ու պառանքներին յոյս և հանգստութիւն էին ներշնչում, որով-
հետև յուսով էին, թէ պահապանները չեն քնի և թշնամին յան-
կարձ գիւղը խուժել, սրի ու կրակի մատնել չի կարող:

Ներքե, Շիլլուից սկսած մինչև Մարդլուի գլուխը՝ թուրք
պահապանների կրակներն էին պլպլում երկար գծով: Թուրքերն
էլ էին անհանգիստ. նրանք ևս անքուն հսկողներ ունէին:

Դրութիւնը սարսափելի էր՝ սպասողական, լարուած. ամեն
ընկեր յարձակման կարող էին ենթարկուել. կասկածամտութիւնը
երկու կողմերի համար էլ անսահման էր, և զգոյշ, պատրաստ կանգ-
նած լինելը՝ պարտականութիւն:

Ուրիշ կերպ չէր էլ կարելի. երկար ամիսների փորձերը ցոյց
էին տուել, որ բաւական է մի թեթև անզգուշութիւն, և գիւղեր
են կրակի ճարակ դառնում: Մանաւանդ այժմ, երբ թուրքերը
դեռ Ասկերանի կոտորածը չէին մոռացել, իսկ հայերը՝ Շուշուայ
հրդեհը: Եւ այդպէս երկու կողմերն էլ վիրաւոր զազանների նը-
ման դէմ առ դէմ կանգնած՝ հսկում էին միմեանց:

Իսկ գիւղը՝ քնում էր խռովայոյզ քնով...

* *

Յանկարծ ժամը 10-ին մօտակայ գիւղից մի սուրհանդակ ձին թոցրած՝ հասաւ գիւղը. վատ լուր էր բերել:

Դեռ ութ օր առաջ Քեարուլու կոչուող բոչուորները սաբից էջնելով, եկել, Աւգալ-Գիւլաֆլուի տակ, դաշտում իջել էին ու չէին հեռանում. մինչդեռ առաջները նրանք այդտեղ միայն մի օր էին կանգ առնում: Մինքենդն աւերելու մասնակցող Քեարուլուցոց այդքան երկար կանգ առնելը բոլորին կասկածաւորի տակ էր գցել և մի ինչ-որ չար բան էր գուշակում:

Ահա սուրհանդակն էլ հէնց այդ կասկածանքի կատարուելը յայտնելու համար էր եկել.— Քեարուլուն միացած Աւգալ-Գիւլաֆլու թուրք գիւղերի հետ, յարձակուել էին Միրաշալլու հայ գիւղի վրայ:

— Գիւղն են մտել:

— Չեն մտել, բայց կը մտնեն. շատուոր են,— պատասխանեց սուրհանդակը:

Հէնց այդ միջոցին էլ հանդիպակաց բլրի զինից մէկը կանչեց.

— Հայ-հարայ. հասէք... Միրաշալլուն աւերեցին:

Պահապանների շվիոցներ աւելացան. բոլոր հրացանաւորները գիւղամէջ վաղեցին. մեծ, փոքր արդէն ոտքի վրայ էին, և բոլորի բերնին միայն—պէտք է հասնել—բառերն էին խաղում:

Հինգ բոպէից յետոյ երեսուն հոգուց բաղկացած խումբը հարկան գիւղից նոյնքան ևս վերցնելով՝ թուա գէպի վտանգուած գիւղը:

— Հասէք, ձեր գեարդանին մեռնեմ.— լսում էր գիւղացիների խրախուսանքը՝ գէպի կռիւ վաղող զինուորներին ուղղած:

* *

Աւգալ-Գիւլաֆլուն գտնուում է Միրաշալլուի հարաւ-արեւելեան կողմում, երկու վերստ տարածութեան վրայ: Մեր երկիւղը հայթրքական ընդհարման սկզբից՝ շարունակ այդ երկու աւաղակաւարոյ գիւղերն էին, որ դեռ հաշտութեան օրերին պատուհաս էր չըջակայ հայ ազգաբնակչութեան համար. իսկ այժմ, որ արեան թշնամութիւն կար մէջտեղ և թրքական խոշոր ասպախմբեր միշտ այնտեղ էին կեդրոնանում ու ցրում զանազան կողմեր, այդ երկու գիւղերը ամենավտանգաւոր կէտն էին կազմում ամբողջ վա-

րանդայի համար: Եւ ահա երկիւղը հաստատուել էր. նրանք օգտուելով Քեարուլուցիների ներկայութիւնից, վերջիններին և դըրսից եկածների հետ միացած, յարձակուում են Միրաշալլուի վրայ՝ ընաշինջ անելու նպատակով: Գիշերային յարձակումը նրանց համար շատ նպաստաւոր էր. նախ, որ գիւղի այգիներով կամաց-կամաց, աննկատելի կերպով՝ երեք կողմից կարող էին բարձրանալ ու գիւղը մտնել. երկրորդ՝ որ գիւղը փոքրիկ, 60—70 տնից բաղկացած գիւղ էր, և յանկարծակի բերելով պահապաններին, իսկոյն կարիկի էր ներքեի տները վառել, որ շփոթիցնելու ամենաուժեղ և սարսափեցնող միջոցն է:

Երբ մենք մօտեցանք Միրաշալլուին, պահապաններին չը գտանք իրանց տեղերում. կամ կոտորուել էին, կամ յետ մղուել. այդ պատճառով ոչ ոքից տեղեկութիւններ իմանալ չկարողացանք, և հնարաւորութիւն չունեցանք որոշելու, թէ թուրքերը որ տեղերն են գրաւել. միայն այգիներից, գիւղամիջից և գիւղի աջ թևերից որոտում էին հրացաններն, ու գիւղակները զանազան ուղղութեամբ՝ տղտղտով գալիս, անցնում էին գլխներիս վրայով: Թուրքերի հարայ-հրոցներից կարողացանք իմանալ, թէ նրանք ինչ տեղերումն են գտնուում. հարկաւոր էր նրանց զոնէ կանգնեցնել այնտեղ. որտեղ կային, մինչև որ մեր ուղարկած երկու հոգին գիւղ հասնելով իմաց կը տային, որ օգնութիւնը հասել է արդէն: Այգիների կողքի թմբակները բռնելով՝ սկսեցինք հետամուտ լինել, և հէնց որ թուրքերի կողմից ձայները բարձրանում էին, կամ մթութեան միջից նրանց արձակած հրացաններն էին կրակ առնում փողերի բերնին, իսկոյն համադարկելով գնդակներ էինք տեղում: Իսկ մերոցից մի տասնեակ էլ չհամբերելով՝ վրայ պըծան այգիների միջով գէպի գիւղը. նրանք մէկէնիմէկ, անգիտակցաբար, սեպած և մոռնում են թուրքերի շարքերի մէջ, որ «Են Ալի» գոռալով՝ գրոհում են գէպի գիւղը. թշնամին կարծում է՝ թէ սրանք իրանց ընկերներիցն են, և ուշադրութիւն չեն դարցնում. և անհաւանական էլ էր, որ մի բանի ձիււոր սիրտ անէին մտնել մի այդպիսի կրակի մէջ. բայց մերոնք հիասթափեցնում են նրանց. այդ յանկարծակի հանդիպումից շփոթուելով՝ հէնց մէջտեղ կանգնած՝ սկսում են հրացանաձգութիւնը: Թուրքերն այժմ միայն ուղքի գալով, հարկաւոր հրացաններ են ուղղում՝ այդ յանդուգն ձիււորներին, բայց անօգուտ. միայն մէկն է վերա-

ւորում բռնութիւն մատից, յետոյ օգտուելով մթութիւնից՝ մտրակում են ձիանց և գիւղը մտնում:

Ի՞նչ էր կատարւում գիւղում... սրտներն իս դողում էին. վստահ էինք միայն, որ գիւղը չեն վերցրել, որովհետեւ ծուխ ու բոց չէր երևում. մեզ մնում էր թշնամու ուժերը ջրատն, նրանց ուշադրութիւնը գէպի մեզ գրաւել, որպէսզի գիւղը կարողանար ուշաքերուել:

Կէս ժամ հրացանաձգութիւնից յետոյ, կարծես թէ թուրքերը զանազան տեղերից համախմբուեցին այգիների մէջ, և մենք պարզ լսում էինք նրանց խառն ի խառն խօսակցութիւնները:

— Առստամ, Ա՛ռստամ, — գոռում էր մէկը, — քէչալ գե՛ւալմադի: Մեր հրացանները որոտացին գէպի այդ կողմը:

— Ադա, էս կողմ եկէք, հավայի գնդակ կը կպչի, — կանչում էր միւսը:

Նորից այդ ձայնի ուղղութեամբ թնդում են մեր համազարկերը:

Այս ձևով կռիւն էլի շարունակուեց մի ժամու չափ, ապա յանկարծ ձայները շատացան, լսուեց զանազան հրամաններ, ղալմաղալ, և մէկը բարձրաձայն հայհոյում էր.

— Շոն-շան որդիներ, չասացի՞ հանգիստ մնացէք, մի գնար:

— Լսեցի՞ք, լսեցի՞ք, — կանչեց մերոնցից մէկը, — երեւի վնաս շատ են կրել:

— Տղէք, էլ ցածացէք, էլ ցածացէք:

✓ Իջանք մինչև այգիների ցանկապատերը. հազիւ այժմ մի յիսուն քայլի վրայ լինէինք. և որովհետեւ մարդ չէինք տեսնու՜մ առանց նշան բռնելու, արագացրած հրացանաձգութեամբ սկսեցինք այգիները գնդակոծել ամեն ուղղութեամբ: Ձայները փոքր առ փոքր պակսեցին. հրացանաձգութիւնը ես հասաւ դադարելու աստիճանին: Կռիւր վերջանում էր. մի քառորդ ժամից յետոյ՝ ամեն ինչ հանգստացաւ:

Լոյսը կամաց-կամաց բացուեց. և առաւօտեան մթնշորի միջից պարզ երևում էր մի թանձր փոշի, որ Գիւլաֆլուի բուռունից էր բարձրանում. այդ Բեաբուլուն էր, որ բարձրացել էր տեղից: Փախչում էին նրանք, կարծելով որ հայերը հետամուտ են լինում, թէ գիւղը թալանել և թալանն են փախցնում իրանց հետ,

չգիտէինք, և սրտատրոփ, դողդողալով գէպի գիւղը վաղեցինք, որ մեզանից 15 րոպէի վրայ էր:

Գիւղից ներքև, թթինների տակ, այստեղ-այնտեղ արեան փոքրիկ լճակներ կային. դիակներ չէին երևում. թուրքերը տարել էին իրանց զոհերը: Քիչ էլ բարձրացանք. ահա մէկը. երիտասարդ է. գլխին խանչալի հարուածներ... թուշը պատռած... ատամները՝ փշրած... կատաղութեան վայրկեանին հայը իւր գազանութիւնն էր ցոյց տուել: Ահա մէկն էլ. ընկած է երկրորդ տան բակում. գրեթէ պատանի է, 18—19 տարեկան. ականջի մէկը չկայ... գրլուխը փշրած... արիւնը բերանին չորացած:

Մտնում ենք բակը: Այնտեղ, դուռը շարած տախտակներէ վրայ, որտեղ անկողիններ են փռած եղել, երեք տեղ արեան մուգ-կարմիր զանգուածներ են երևում... այդտեղ անշուշտ մոթուողներ են եղել: Բարձրանում ենք տունը. սենյակները դատարկ են. սնդուկները փշրած, ամանեղէնները ջարդած, զանազան էփայլիկներ իրեր այս ու այն կողմ շարտած... Պարզ էր որ աւերիչ ձեռքը հասել էր այդտեղ:

Բակում կանգնել է տանտէրը, հրացանը ձեռքին, գոյնը թռած, ատամները կրճատացնում, լեզուն կծում է, որ չգոռայ. շրթունքները հուպ է տալիս, որ կուտակուած փղձկոցը խեղդէ...

Կասկածելու տեղիք չկար. գիւղը վնասուել է...

Անցնում ենք միւս տունը. նոյն աւերածութիւնը, նոյն գազանութիւնները: Եւ մարդու մարմնով սարսուռ էր անցնում, երբ մտածում էր, թէ՛ ի՞նչ կը լինէր ամբողջ գիւղի դրութիւնը, եթէ Դաշնակցութեան կազմակերպած ինքնապաշտպանութեան զինուորներն օգնութեան չհասնէին:

Գիւղը փրկուած էր. բայց վեց տուն բոլորովին կամ կիսովիմը՝ թալանուած էին: Պահապանները մօտեցան. գիւղը նրանց էր հաւատացել. նրանք իրանց պատասխանատու էին զգում, ուստի սկսեցին երդուել, որ քնած չեն եղել, այլ թշնամիք շատ լուծանօթ լինելով բոլոր ծակուծուկերին, գաղտնի ճանապարհներով եկել ու ներս են խուժել, յետոյ միայն իրանք սկսել են դիմադրել՝ միանալով գիւղացիների հետ, մինչև որ օգնութիւնը հասել է:

— Միթէ նրանք կարող էին մեր մաղին դիպչել, եթէ գոնէ

մի հազի ձայն լսած լինէինք, — ասում էին գիշերապահները. — կարծես օձի պէս փորսող տալով են եկել:

— Քանի հոգի են սպանուել:

— Վեց. չորսն արդէն մեռել են, երկուսն էլ կը մեռնեն:

— Իսկ սրտեղ են դիակները:

— Եկեղեցում:

Մի քանի հոգով գիմեցինք այնտեղ:

Սեղանի առաջ, մի կապերտի վրայ՝ շարուած էին չորս դիակ... դոհերը՝ խայտառակ անմիտ վրէժխնդրութեան կամ թալանի տենչով տարուած և մի գաղտնի ձեռքով շոյուած աւաղակներ:

Մէկը մի տարեկան, օրօրոցի երեխայ էր. դաշոյնը մխուած էր նրա կրծքի երկու կողմերից. փոքրիկ թաթիկներից մէկը բերած, սեղմած էր վէրքին. միւսն էլ մի երեխայ էր՝ 2—3 տարեկան. նա մօրթուած էր, երեսն արեւնաշաղախ. երրորդը մի 19 տարեկան պատանի էր, նոյնպէս դաշուենահար. նրա կուրծքը դեռ ծանրօրէն ցածրանում ու բարձրանում էր... նա դեռ շնչում էր. բայց այդ կեանքի վերջին նշոյններն էին. քառորդ ժամից յետոյ՝ նա էլ չկար: Զորքորդը մի ջահէլ հարս էր՝ մօրթուած երեխաների մայրը. մի մեծ վէրք ունէր ծծի տակից, մէկն էլ՝ կրծքից: Նա կարծես քնած էր. դէմքը չէր ծրմուել. մոմակերպ երեսին դեռ փայլում էր գեղեցկութիւնը. վարսերը եկել, աջ ուսով փռուել էր կրծքին և վէրքի մի անկիւնը ծածկել: Մեկնից քիչ հեռու նրա ամուսինն էր կանգնել. նա՝ որին քիչ առաջ պատահեցինք տան բուկում. նա այժմ էլ իրան զսպում էր. բայց աչքերում փայլում էր ինչ-որ կատաղութիւն, ինչ-որ չարագուշակ, սպանող կրակ:

Գիւղի գլխին ջուր էր մաղուել. թալանուել էր վեց տուն, սպանուել էին չորս հոգի, ծանր վիրաւորուել երկուսը, որ նոյնպէս մեռան: Աւգալ-Գիւլաֆլուն, այդ դարեւոր հարեան, բայց միշտ անհանգիստ գիւղերն իրանց արեան ծարաւն էին յագեցրել Միրաշալուից:

Մենք դուրս եկանք գիւղամէջ: Վարանդայի ծայրերից եկել, հաւաքուել էին բազմաթիւ սպառազինուած երիտասարդներ:

— Կամ պէտք է կոտորուենք, կամ մոխիր դարձնենք Աւգալ-Գիւլաֆլուն, — կատաղաբար գոռում էին նրանք, բարկութեամբ հրացանի կոթը գետնին խփելով:

Եւ ես սարսափով էի տեսնում, թէ այդ, սովորաբար խաղաղ, համբերատար գիւղացիները ներկայ բոլորում ինչքան են զաղանացել, և ի՜նչ սարսափներ կատարելու է ընդունակ դարձել:

Աւգալ-Գիւլաֆլուն աւերեւ... և նախօրօք տեսնում էի հարեւաւոր հայ երիտասարդների փռուած դիակները... հանաք բան չէ ութ հարիւր տուն ունեցող, անառիկ դիրքերով Աւգալ-Գիւլաֆլուն վերցնելը, որտեղ, բացի տեղական զինուած ուժից, դեռ Աղդամի շրջակայքից հարեւաւոր ձիաւորներ էլ էին եկել, մտել, նոյնպէս զինուած, նոյնպէս պատրաստ: Մենք այդ հաստատ գիտէինք, որովհետեւ մեր աչքերով էինք տեսել:

✓ Բայց ժողովրդական ցասումը սահմաններ չի ճանաչում:

II

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 6-ը

Մինչև լուսաբաց մարդիկ խմբուած գիւղում, մտածում էին, — յարձակուել, թէ ոչ. ուղում էին մօտաւորապէս որոշել, թէ հակառակորդն ի՜նչքան ոյժ կարող է ունենալ. դուրս եկաւ որ, չըհաշուած ամուր գիրքերը, թուրքերը կարող են հասած օգնականներով միասին՝ կռուի դաշտ հանել այդ երկու գիւղերում 2000—2500 հոգի. իսկ զրանց դէմ պէտք է գնար 375 հոգի, թէև սպասում էր ծայրերից աւելի խոշոր ուժերի գալը:

Լոյսն արդէն բացւում էր. յանկարծ... ճըռ՝ճ՝... ճըռ՝ճ՝... և զնգակների տարափը տեղաց Միրաշալուի գլխին:

— Դէպի գիւղերը, շուտ. — կանչեցին ինքնապաշտպանութեան ղեկավարները. զինուորները դուրս վազեցին:

Աւգալ-Գիւլաֆլուն ահագին ուժով երկրորդ յարձակումն էր գործում, մտածելով որ նախկին յարձակումից՝ հայերը սարսափահար եղած, գիւղն անտէր թողած կը լինին: Նրանք եկել, բռնել էին Միրաշալուի դիմացի թփոտ բլուրը, որ տիրապետում էր մնացած բոլոր գիւղերին. գրաւել էին Աւգալի հիւսիս-արեւմտեան բոլոր բարձրութիւններն ու քարերը, իսկ բազմաթիւ ձիաւորներ, ներքուում ցոյցեր էին անում, սրաբշաւ մի կողմից միւսը բռնելով՝

հայերի ուժերը բաժան-բաժան անելու համար: Դրութիւնը լուրջ էր. Միրաշալուի բախտը մաղից էր կախուած:

Թէկուզ արեան գնով, պէտք էր բլուրը խել նրանց ձեռքից. հակառակ դէպքում՝ պաշտպանուելը կասկածելի էր դառնում: Մի տասնեակ գիւղի գլխաւերեում ընկած հանգստարանում ամրանալով սկսեցին բլրի գլխին պինդ կանգնած թուրքերին դբադեցնել անընդհատ հրացանաձգութեամբ, բաւական յաջող նշաններ վերցնելով: Եւ այդ տասնեակի գնդակների հովանաւորութեան տակ երեսուն հոգուց բաղկացած մի յանդուգն խումբ, մահն աչքի տակ առած՝ բլրի ստորոտից խլիզախեցին դէպի վեր, դաշունամերձ կռուի մտնելու: Ահրեից տեղացող գնդակները ոչ մի վնաս չտրւին դէպի վեր մագլցող հայերին, որոնք երբեմն թփերի տակ կռնալով՝ համազարկներ էին տալիս և էլի առաջ խաղում: Համարձակութիւնը յաղթեց արգելքներին. ժամը 7-ին բլուրը հայերի ձեռքին էր:

Տիրապետող դիրքը գրաւելուց յետոյ՝ հայերը տարածեցին իրանց թեւերը և կիսալուսնի ձևով շրջապատեցին թուրքերին: Սկսուեց մի կատաղի, օրհասական կռիւ... Ինչո՞ւ համար էր այդ կռիւը. ոչ ոք հաշիւ չէր տալիս. միայն կռւում էին...: Հայերն այժմ պաշտպանողականից յարձակողականի էին անցել, ու շատ անգամ անխոհեմ գրոհներով ուղղում էին ցոյց տալ, թէ սրբան են կատաղած:

Թուրքերի ձեռքից խլուող դիրքերում արդէն սկսեցին դիակներ երևալ. այդ արդէն ապացոյց էր, որ հակառակորդը յուսաբեկ է եղել, որովհետեւ շատ քիչ էր պատահում, որ իրանցից ընկնողին թողնէին կռուի դաշտում. քաշում, տանում էին: Այստեղ, այնտեղ՝ դիակների թիւը շատանում էր. մի դիրքից միւսը փախչելուց՝ զոհեր շատ էին տալիս: Հակառակորդների գնդակները վրնաս չէին պատճառում. նշանից շատ հեռու էին ընկնում, որով աւելանում էր հայերի ինքնավստահութիւնը: Այդ, և անպայման վրէժխնդիր լինելու կիրքն էր պատճառը, որ հայերը տարօրինակ համարձակութեամբ ու արագութեամբ էին վրայ պրծնում, և արդէն տասնեակ նշանաւոր դիրքեր էին խել թուրքերից ու նրատեղ այնտեղ:

Կռուի ամենարորբերուած բոլէին, երբ թուրքերը ջանք էին գործ դնում Գիւլաֆուլի բանալին կազմող Աւդալը փրկելու, իսկ

հայերը՝ ներս խուժելու, յանկարծ Միրու-Շէնի սարալանջին հայերի մի խմբակ իրանց հրացանները կախեցին Աւդալի վրայ. երբ ծուխը բարձրացաւ և հրացանները որոտացին, Աւդալի մէջքը կոտրեց... Հէնց այդ իսկ բոլէին՝ գրեթէ միաժամանակ, Գիւլաֆուլի: ձախ թեով ընկած այգիների ցանկապատերը բոցավառուեց ին Այդ երկու հանգամանքը թուրքերին վերջնականապէս յուսահատեցրեց, և այլ ևս գիւղից դուրս դիմադրելն աւելորդ համարելով՝ դուրս ընկան բոլոր դիրքերից ու վազեցին դէպի Գիւլաֆուլու, Աւդալը թողնելով: Հայերը դէպքից օգտուելով՝ ժամանա՛լ չտուին ուշաբերուելու, այլ կրնկակով՝ հետամուտ եղան և Աւդալը մտան:

Սկսուեց դժոխային գործողութիւնը... միաժամանակ հրդեհ բարձրացաւ ամեն տեղ. Աւդուռի ձորից՝ կրակ դրին Գիւլաֆուլուի մի ծայրում, Ղզղալի հովտից՝ միւս կողմում. հիւսիսային կողմից՝ հրդեհն արդէն հսկայական չափեր էր ընդունել. իսկ Աւդալը, բընակիչներից դատարկուած Աւդալը՝ մի կրակի ծովի էր նմանում: Մարդկանց այլ ևս ձանաչել չէր կարելի. բոլորի մէջ այդ վայրկեանին միայն մի բան էր խօսում.— շատ վառել, շատ ոչնչացնել...:

Գիւլաֆուլուի բուռունից անթիւ սայլեր, բեռնաւորուած հարուստ բեռներով և կին ու երեխաներով իրանց ծայրը բաց արին դէպի Բաղվանլար: Աին կար, որ երեք երեխայ չալակած ու գրկած էր փախչում, սայթաքելով, գլորուելով, նորից ոտքի կանգնելով... Պատերազմի այդ ոգևորիչ հանգամանքներում անգամ մարդու սիրտ կծկուում էր, հեռուից այն թշուառների վայ ու վայնասունները լսելով: Բայց այդ տարերային աւերի առաջն ո՞վ կարող էր բռնել. սկսուել էր, պէտք է վերջանար: Եւ Աւդալը մոխիր դարձաւ. մեծ ջանք հարկաւորուեց, որպէսզի թոյլ չտրուի մղկիթը վառելու. մղկիթը փրկուեց:

Ժամը 12-ին սկսուեց Գիւլաֆուլուի աւերը: Բոլոր նշանները ցոյց էին տալիս, որ Գիւլաֆուլուցիք մտքներովն անգամ չեն անց կացրել, թէ թշնամին երբ և իցէ կը համարձակուի մտնել այդ՝ միշտ շրջակայքին սարսափ տարածող գիւղը: Մի տան մէջ սըփոռոց կար փռած, վրան շարած ամանեղէններ. մի ուրիշ տան՝ կաթսան էր զօլմայով լի. մի հարուստ, չքեղ տան կլոր սեղանին՝ դեռ սուրճը չէր սառել. մի այլ պարտիզում՝ դեռ թշնմում էր հէշտանը... և այդ բոլորը, իւր մանրամասնութիւններով Պօնաֆան

էր յիշեցնում, միայն այն զանազանութեամբ, որ այնտեղ վէզու-վըն էր գործում, իսկ այստեղ՝ մասսայի կատաղութիւնը:

Պատժուեց, զարհուրելի կերպով պատժուեց Գիւլաֆլոււն. այդ հարուստ, վերին աստիճանի հարուստ գիւղն այժմ աւերակ էր. թալանողները մեծ հարստութիւն քաշեցին, տարան այնպէս՝ ինչպէս Գիւլաֆլոււնցիք էին աւազակութիւնով թալանել, բերել հարստութիւն գիւղի:

Երեք կողմից շրջապատուած լինելը և Աւդալի աւերուելը Գիւլաֆլոււնցոյ տունը քանդեց. փախչելու տեղը միայն ներքեւի ծայրի ձորն էր, որտեղով օգնական թուրքերի մեծ-մեծ խմբերը վաղուց արդէն տմարդօրէն փախել, դաշտ էին դուրս եկել, գիւղը թողնելով քախտի կամքին: Հակառակորդները կողմից ոչ մի դիմադրութիւն չկար և հայերն անխնայ կոտորում էին ձեռք ընկածին: Եւ կատարուեցին այդ ժամանակ ոճիրներ. ոճիրներ, որ միայն վայրենի զազաններին է յատուկ...:

Մի տան բակում սպանուած էին տանտէրն ու երկու ուրիշ թուրքեր. երբ հայերը պատրաստուում էին կրակը դնելու, թագստարանից դուրս եկաւ մի կին, մեռելատիպ, բարձր հասակով, գրաւիչ դէմքով, մի փոքրիկ, աչքերը լայն բաց արած երեխայ գրկին:

— Մի՞թէ սրան էլ պէտք է սպանէք: — մրմնջաց մի այնպիսի ձայնով, վշտի մի այնպիսի զարհուրելի շեշտով, որ կարծես հազարաւոր ասեղների ծայրեր էր խրում մարդու հոգու մէջ:

Ներկայ գտնուողներից մէկը ցնցուեց, փամփուշտը դրաւ հըրացանում, մի ոտ առաջ դրաւ և յարձակողական դիրք ընդունելով՝ գոռաց:

— Ո՛վ որ համարձակուի սրանց մօտենալ, նրա գիւղը կը փռեն:

Այդ միջոցին մօտեցաւ մէկը, հրացանը պինդ սեղմած, զայրոյթից բերանը ծռած, ջղաձգօրէն վեր-վեր թռչող շրթունքներով և ծակող հայեացքը սեռեց պաշտպան հանդիսացողի աչքերին...

Մի վայրկեան լուռութիւն տիրեց...:

— Եկեղեցում շարած այն սրախողխող երեխաներն ու հարսը տեսա՞ր մէկէլ օրը, Միրաշալլում, — վերջապէս կանչեց նա, խօսքը դիմացինին ուղղելով:

— Տեսայ:

— Հա՛... տեսա՞ր... նրանք իմն էին, սրանք էլ իմն են... հեռու...:

Եւ կատարուեց ոճիրն այն մարդու ձեռքով, որի այրուած, խորովուած սիրտը միայն արիւն, արիւն էր փափագում. թո՛ղ ջահէլ կնո՛ջ, թո՛ղ ծծկեր երեխայի լինէր այդ արիւնը. նրա ի՞նչ հոգն էր. — արիւն եւ ուզում, սիրտս հովացնելու համար, — պըրծաւ, գնաց:

Քանի՜-քանի այդպիսի դէպքեր պատահեցին այդ սև օրը դըժբախտ Գիւլաֆլոււն: Արատաւորուեց հայի անունը, որովհետեւ երեխաներ մորթուեցին... խայտառակուեց հայը, որովհետեւ կանայք գնդակահարուեցին... ստորացաւ հայը, որովհետեւ թալանով պարագեցին: Բայց ո՞վ էր եղել ուսուցիչը...:

Կռուին եկել, հասել էին և մի հարիւրակ կողակներ, որոնք ոչ մի տրամադրութիւն ցոյց չտուին կռիւը հանդարտեցնելու. իսկ երբ սկսուեց թալանը, նրանցից ութ հոգի միացան հայերի հետ և տնէտուն ման գալով, սկսեցին մեծ եռանդով սնդուկներ ջարդել, կապոցներ ցրուել, զանազան թանկագին իրեր գրպաններ խոթելով: Նրանցից մէկը մի հարուստ տնից վերցրաւ մի խիստ գեղեցիկ, նրբագործ փոքրիկ գորգ:

— А это для нашего командира, — ասաց նա և ժպտաց: Երեւի նոյն ժպտով էլ հայի խալիչէն կը ծալէր «для командира».

Երբ հրգեհն ու թալանը գազաթնակէտին հասաւ, կողակների օֆիցէրը, որ կողակներով շրջապատուած, կանգնած էր բլրի գլխին, գոռաց.

— Армяне, назад!

Կա՛ւ «назад»... մարդիկ կատաղութեան լուպէին Գիւլաֆլոււն աւերելն են երգուել, և այժմ վայրենութեան մի առանձին հաճոյք են ստանում, հրճում իւրաքանչիւր լուցկի թափ տալիս՝ իրանց հարևանների գոյքը մոխիր դարձնելու... այժմ մի «նազադով» պէտք է յետ դառնան. այդ «նազադ» գոչելու ժամանակը հիմա չէր, այլ 1904 թ. փետրուարի 6-ին...

— Փչիր «յետ». — հրամայեց նա:

Կողակը մի քանի քայլ առաջ անցաւ ու «յետ» կանչեց. բայց ի՞նչ կարող էր անել շեփոյն այժմ, երբ հազարաւոր անգէսներ էլ տառնուհինգ տարեկանից սկսած՝ եկել, թափուել էին Աւդալ-Գիւլաֆլու, և որը շալակով, որը ձիով, որն էջով, թալան էր, որ

դուրս էին քաշում: Իսկ զինուորները մեծ մասը փախչողներին յետևելն էին ընկել:

Հէնց այդ միջոցին երկու ձիաւորներ թռած՝ վրայ հասան:

— Ի՞նչ բանի վրայ էք, ձեր տունը չքանդուի, — կանչեցին նրանք, — Վարազաբոյնն աւերեցին:

* *

Աւգալ-Գիւլաֆլուեցիներէց խնամուած դրսեցի օգնականները, որոնց քսանաչափ անկողինները հէնց մենակ մէջիդումն էին փըռուած, այդ օգնականները գիւղացիներին մինակ թողնելուց ու դիրքերից փախչելուց յետոյ, իրանց վրէժը լուծելու համար՝ մօտ հազար հոգով շուռ էին տուել Վարազաբոյնի վրայ, մտածելով որ այնտեղի գիւղուած ուժերն անցած կը լինեն Միրաշալլու և գիւղը դատարկուած կը լինի պաշտպաններից: Եւ նրանք չէին սխալուել: Այնտեղ միայն քսան հոգի էին մնացել, որոնց թուրքերը յետ էին մղել գիւղից վերստ ու կէս հեռաւորութեան վրայ գտնուող գոմերից, վառել բոլորը և այժմ դանազան ուղղութեամբ գիւղն էին գալիս:

Սուրհանդակների բերած լուրը լսելուն պէս՝ քսանուեօթը հոգի, թէ և ջարդուած, յոգնած, հետիոտն դէպի Վարազաբոյն վազեցին, մինչև որ յետևից միւս խմբերն էլ կը հասնէին:

Թուրքերը բաւական մօտեցել էին գիւղին. բայց պահապանները կամակորուրթեամբ կուրծք դէմ տուած՝ մաքառում էին, չնայելով որ փամփուշն սպառուելու վրայ էր: Գիւլաֆլուից վաղէ՛վազ հասնող խումբը թէ տուաւ կռուողներին. սկսուեց մի անհաւասար, տղամարդ կռիւ. և եթէ թուրքերը չկարողացան մտնել գիւղը մինչև միւս խմբերի հասնելը, այդ շնորհիւ միայն յիսուսաչափ կռուողների յանդուգն, անվեհեր մրցութեան:

Գնդակների տարափը զարհուրելի էր. մանաւանդ եռագծեան հրացանների համազարկերը՝ որոնց գնդակներին միայն մահն արհամարողները կարող էին դիմադրել: Հայերը մնացել էին զարմացած, թէ որքան լաւ են զինուած թուրքերը և թէ որքան կանոնաւոր է տարւում հրացանաձգութիւնը՝ նրանց կողմից:

Հասան և Գիւլաֆլուի մօտ գտնուող կողակներն ու Վարազաբոյնի հարաւ-արևելեան բլրակից մի քանի համազարկեր տուին դէպի թուրքերը, վերջին նշանով, 2700 քայլի վրայ, մեծ

«մուշկա» վերցնելով, ապա փչեցին շեփորը, երևի իմացնելու, որ կառավարութեան զօրքն է նրանց դիմաց, և... սլ վարմացք. ներքե, թուրքերի կողմից ևս նոյն ձևով փչեցին շեփորը. մէկ էլ այս կողմից, մէկ էլ այն կողմից, և խնդրը պարզուեց... Մինչդեռ մի հարիւրակ կողակ հայերի կողմից, Վարազաբոյնի մօտ, թուրքերին էր աշխատում վանել գիւղի մօտից, մի հարիւրակ կողակ էլ՝ իրանց սպայի և պրիստաւ Իբրահիմ-բէկի հետ, թուրքերին միացած՝ Վարազաբոյնն էին ուղում աւերել... Այնտեղից կողակները համազարկ են տալիս դէպի հայերը, այստեղից էլ միւս կողակները համազարկ են տալիս դէպի թուրքերը... արի՛ ու հասկացիր. արեւ հաւատ ընծայիր կառավարութեանը, թէ նա անաչառ է, ու լո՛կ խաղաղութիւն է ցանկանում. արի՛ յոյս ունեցիր, թէ այդ չփոթից մեղաւոր կողմը կը ճանաչուի, ու կը պատժուի: Եւ կարելի է երևակայել, թէ նրանք ի՞նչ տեղեկագրեր կը տան իրանց իշխանութեանը:

Ժամը 4-ին կռիւը բոլորովին վերջացաւ. դաշտերը մաքրուեցին, էլ ոչ մի ձիաւոր չէր երևում. ժողովուրդը հանգիստ շունչ քաշեց, և ինքնապաշտպանութեան զանազան կողմերից հաւաքուած զինուորները հեռացան դէպի միւս կողմերը:

Այդ օրը թուրքերի կրած վնասը վերին աստիճանի զգալի էր. անձնական կորուստը չհաշուած՝ աւերուել էին ութ հարիւր տներ. և թալանուած՝ միլիօնների կարողութիւն... Ռրտեղ պէտք է տեղաւորուէին այդ մերկ ընտանիքները. ինչո՞վ պէտք է ապրէր այդ՝ մի քանի ժամուայ մէջ վերջնականապէս աղքատացած ժողովուրդը...:

Հայերից սպանուել էր Փիրշամալի տանուտէր Աւանէսը, մի կտրիճ տղայ, Գիւլաֆլու գիւղում, և մէկն էլ՝ վիրաւորուել էր նոյն տեղը:

Հարուածը մեծ էր, բայց թուրքերը չպիտի հանգստանային. ուստի ուժեղացրուեց դիրքերը, հրահանգներ տրուեցին պահապաններին և նորից տիրեց նախկին ջղային դրութիւնը:

III

ՅՈՒՆՎԱՐԻ 4-Ը

Միրաշալուի և Աւդալ-Գիլաֆուի ղէպքից յետոյ՝ մի քանի օր միայն լուծիւն տիրեց. բայց այդ լուծիւնը իւր մէջ ինչ-որ խորհրդաւորութիւն էր պարունակում: Եւ իսկապէս, 4—5 օրից յետոյ էլի սկսուեց հին երգը. — ամեն օր հրացանաձգութիւն, ամեն օր՝ սպանութիւն, թալան, աւերածութիւն: Իդուր էինք սպասում, թէ վերջապէս կառավարութիւնը իւր հեղինակաւոր ձայնը լսեցնել կը տայ երկու կողմերին էլ, — բաւական է, — կը կանչէ. առանց խտրութեան ազգի՝ կը պատժէ յանցաւորներին, արդարադատութիւն կը տեսնենք և ամեն բան կը վերջանայ: Բայց ճրտեղ... ամեն մի նորեկ պաշտօնեայ, որոնց թիւը շատ շատ էր, ամեն մի օֆիցէր իւր շրջանում տէր ու տնօրէն էր. և գործում էր այնպէս, ինչպէս ինքն էր ցանկանում, կամ գուցէ այնպէս՝ ինչպէս հրահանգում մի աւելի բարձր տեղից: Կատարուող ոճիրների մատնների արանքով նայելն աւելի ու աւելի էին հայ-թրքական յարաբերութիւնները լարում:

Հարկաւոր էր մեծ եռանդ և աշարժութիւն, գաւառներն աւերումից փրկելու համար. Վարանդան ու Սալէնը մնացած հայութեան պատուարն էր. թուրքերն այդ բանալին փշրելու ջանքերն էին անում: Դեռ անցեալ 1905-ի օգոստոսին Ասկերանը փակուեց թուրքերի համար, ճակատագրական կոիւնք տեղի ունեցան այնտեղ. սակայն հայերը պինդ կանգնեցին, մի քանի թըրքական կոտորածներ տեղի ունեցան, և այնուհետև Ասկերանը փակ էլ մնաց մինչև Հոկտեմբեր ամիսը, երբ իբրև թէ հաշտութիւնն ընկաւ ու խճուղին բացուեց Շուշուց մինչև Եւլախ՝ թէ հայերի և թէ թուրքերի համար: Բայց Նոյեմբերին նորից խզուեց հաշտութիւնը, որովհետև Միրաշալուի և Գիլաֆուի կոիւնքից յետոյ՝ փոքր առ փոքր մասնակի յարձակումները մասսայական դարձան:

Հայերի դրութիւնը պարզապէս աննախանձելի էր. տարին բերք չէր տուել, հացի պակասութիւն էր զգացւում. իսկ մթերք հասցնելու Աղդամ-Եւլախեան միակ գիծը փակել էին թուրքերը հայերի համար, մինչդեռ իրանք կարողանում էին կողակներէ

կամ ստրաժնիկների օգնութեամբ՝ Ասկերանով աղատօրէն պաշար հասցնել Շուշի, նախօրօք հայերին ուղարկուած ապրանքները Աղդամում թալանի տալով: Այդպիսի անբնական դրութիւնը հայերին ստիպեց հետեւալ որոշումը կայացնել. — եթէ Եւլախը փակ է հայերի համար, թող Շուշին էլ փակ լինի թուրքերի համար:

Այդ որոշման համաձայն՝ խտացրած պահակները նստեցին Ասկերանի կիրճում Վարանդայի և Սալէնի կողմից, չնայելով որ այնտեղ կառավարական պահակախոցում քսանաչափ կողակներ էին դրուած տաան ստրաժնիկների հետ, ճանապարհի ապահովութեանը հսկելու համար: Հայ զինուորների այնտեղ երևալով ու 16 ֆուրգօն գրաւելով՝ հազորակցութիւնը Շուշու հետ վերջնականապէս կտրուեց: Բաղաքի թրքական մասում, մի ամսից յետոյ՝ կատարելապէս սով ընկաւ. թիսած հաց Աղդամից էին ստանում փոստով. բայց զբանով տասնեակ հազար ընակչութեանը լինչ օգուտ կարող էր հասնել: Հեռագիրները տեղալ սկսեցին ղէպի Բագու-Բիշլիզ և այլ կողմեր. Բագուից փոխարքային դիմեցին, Պետերբուրգ հեռագրեցին՝ Շուշուայ թուրքերի նեղ դրութիւնը նկարագրելով, խնդրում էին վերջ դնել այս խայտառակ դրութեանը: Նորից թուրքերը խօսեցին հաշտութեան, «անկողծ» հաշտութեան մասին. և գործից, կեանքից հեռու «մեծաման» հայերն էլ սկսեցին խորհուրդ տալ Ասկերանը բաց անելու: Բայց բոլոր մինչև այժմ եղած «հաշտութիւնների» ծանրութիւնը իրանց կաշուի վրայ զգացած գիւղացիութիւնը ոչինչ լսել չէր ուզում. շատ էին խաբուել, չէին ուզում աւելորդ անգամ ևս խաբուել: Նրանք մտածում էին, այդ տեսակ սարսափելի միջոցներով միայն կըստեղծեն իսկական, անկեղծ հաշտութիւն:

Ասկերանը չպիտի բացուի, թուշու չպիտի անց կենայ, մինչև որ թուրքերը չզգան, թէ անվերջ կոիւնքերից ոչինչ չպիտի շահեն, բացի վնասներ կրելուց. ոչ մի արդիւնք չպիտի ստանան, մինչև որ չզգան թէ անկեղծ հաշտութիւնը միայն նախկին խաղաղութիւնը կը ծնէ, այսպէս էին դատում Վարանդան, Սալէնը, Շուշին և Վարաբաղի միւս հայ ազգաբնակչութիւնը:

Բայց անհ ղեկտեմբերի 25-ին լուր եկաւ, որ վաղն Աղդամից հաբիւրաչափ ֆուրգօններ, բեռնաւորուած բացառապէս թուրքերի համար ալիւրով ու շաքարով, հարիւր յիսուն կողակների ուղեկցութեամբ պէտք է գայ և Ասկերանով անցնէ Շուշի:

—Թէկուզ մեզ կախաղան հանեն, թէկուզ թնդանօթի բերնի դնեն, չպիտի թոյլ տանք, — վճռեցին ինքնապաշտպանութեան դեկավարները. — Ասկերանից Շուշի 26 վերստ է, Աղգամից եւլախ երեք անգամ աւելի. Ասկերանը բաց անողը, նախ և առաջ թող Աղգամի մասին մտածէ:

Հետեւեալ օրը, 26-ին, ճիշտ որ Ղարաղաջի մօտից ֆուրգօնների սպիտակ ծածկոցները երևացին. կարաւանը շրջապատուած էր կողակներով, և յիսունից նրանք բաւական շատ էին երևում: Հէնց որ, ֆուրգօնները մօտեցան Ասկերանի մօտ գտնուող ստրաժնիկների ու կողակների պահականոցին, հայերը մի համադարկ տուին իրանց թագստատեղից օդի մէջ, և սկսեցին կռացած այս ու այն կողմը վազել, ֆուրգօնները շրջապատելու համար: Բոպէն կրիտիկական էր. կողակների հետ որոշուած էր չընդհարուել, միայն եթէ նրանք չէզոքութիւն պահպանեն: Նրանք փութկոտութեամբ թափ կացան. ֆուրգօնների մի մասը, որ Ղարաղաջից շատ առաջ չէին անցել, թուրքերի կրակի օգնութեամբ յետ փախան, իսկ 54-ը մնաց տեղն ու տեղը կանգնած. մօտակայ գիւղերից վրայ հասան թալանչիները և բոլոր ֆուրգօններն իրանց բոլոր բեռներով, տախտակներով, ձիաներով, երկու ժամուայ մէջ գոլորշիացան:

Հարուածը շատ ուժեղ էր. այլ ևս Ասկերանի անունն առանց սարսափի յիշել չէր կարելի. տպաւորութիւնը մեծ էր. 150 կողակների օգնութեամբ անգամ թուրքերն անցնել չկարողացան: Այդ օրերում «կայսեր կազակազօրի ստարշինա» Իվան Էրիստովիչ Ֆօն-Ազարովսկին իջևանել էր Աղգամում. Ասկերանի դէպքը մեծապէս յուզել էր նրան և նա զեկտեմբերի 31-ին թիկնապահ կողակներով Ասկերան մտնելով, սպառնալիքներ տուաւ հայ պահակներին, առաց նրանց ձերբակալել փորձելու, պատուիրեց յայտնել իրանց «աւազակ կոմիտէտին», որ թալանածն իսկոյն ևեթ վերադարձնեն, չորս օր ժամանակ տուաւ, ապա հասաւ Աղգամ և իւր հրօշակաւոր կոչն ուղարկեց՝ վերնադրութեամբ — «Կոչ Ասկերանի շրջանի բնակիչներին»: Ինչե՞ր ասես, չկային այդ կոչի մէջ. և սպառնալիք, և խրատ, և մեծամեծ պատիժների խոստումներ, և անձնական յոխորտանք: Միայն չիմացուեց, թէ նա ի՞նչ է ասել Ասկերանում պահապանութեան համար վաղուց ի վեր դրուած կողակներին և մշտական ստրաժնիկներին, որոնք չորս ֆուրգօնի

աղբանք թալանել և պահականոցի մի անկիւնում էին դարսել և «ձեռնառու» գներով այժմ ծախում էին հայերին, միաժամանակ նրանց քաջութիւնը, սրտոտ լինելը գովելով, նրանց մէջ թալանելու կիրքն աւելի ևս վառելով...:

Կոչի մէջ՝ ի միջի այլոց գրում էր.

«Սեյրի եկէք, և թող իշխանութեան պատժող աջի բարկութիւնը մեղմանայ և ողորմած լինի... ցոյց տուէք զղջում ի սրտէ, թէկուզ մասամբ ուղղելու ձեր գործած չարիքը. արէք այնպէս, ինչպէս ինքս անձամբ յայտնել եմ ձեզ դեկտեմբերի 31-ին Ասկերանում, ձեր պահակի միջոցով. երեք օրուայ ժամանակամիջոցում, հաշուած այս օրուանից՝ վերադարձրէք ձեր բոլոր թալանածները, բոլոր ֆուրգօնները, բոլոր ձիաներն ու բոլոր բեռները, իսկ պակասի փոխարէն՝ ներկայացրէք փողով: Արէք այդ բոլորը ոչ ուշ, քան սոյն 1906 թուականի Յունուարի 4-ի առաւօտը և ձեր վճիռը յայտնեցէք Աղգամում ինձ, կամ ոստիկանապետ Թէմուր-բէկ Հասան-Բէկովին, ստրաժնիկների միջոցով: Ձանձման տեղը Ղարաղաջի քարվանսարան է: Յետաձգելու մասին խնդիրը՝ կանխօրէն մերժումս եմ յայտնում:

«Իսկ եթէ չէք կամենում ձեր մեղքն ուղղել, ապա խոհեմ եղէք և նշակակած օրը ձեր կանանց, երեխաներին ու ծերերին ուղարկեցէք ապահով տեղեր, ձեր կամակորութիւնը կ'արձակէ ձեռներս: Յիշեցէք, որ այժմ իմ կողմն են ճշմարտութիւնն ու իրաւունքը, իսկ նրանց հետևում է արտիլլերիան. եթէ լսելի չէ իմ ձայնը, ապա նա ինձնից բարձր կը խօսէ:

«Գիտեմ որ ուրիշների հետ Վորչի մահուան պատիժը» գոռացող, բայց անկիւնից առատօրէն այնպէս գործադրող, — ձեր ապօրէն դատական ատեալները ինձ մահուան վճիռ կը դրեն իմ ճշմարիտ գործերիս համար. բայց իմացէք և դուք, Ասկերանցիներ, որ ես քաղաքացի եմ, հասարակութեան ծառայ, ընտանիքի հայր. դուք միաբան կը լինէք ձեր կոմիտէտի հետ, ես չեմ ների ձեզ իմ ապագայ մահս, համաքաղաքացիներիս վիշտը և երեխաներիս ու մերձաւորներիս արտասուքը. եթէ դուք կը ստիպէք ինձ գէնք բարձրացնել, ապա ես դեռ կենդանութեանս ժամանակ այնպիսի մի հոգեհաց կը սարքեմ, որ կը դողան շրջակայ լեռները, որ արդէն ցնցուած են ձեր անիրաւութիւններով:

Աւելացնում էր, որ ինքը հայերի դէմ թշնամական ոչինչ չու-

նի, որ ինքը հայերի մասին լաւ գաղափար ունի կաղմած, որին ապացոյց՝ քսան տարի առաջ գրած իւր մի գիրքը, որտեղ հայերի մասին իւր նպաստաւոր կարծիքն ունի:

«Յիշեցէք, գրում էր նա, — որ հարիւր տարի առաջ ռուսական զօրք պաշտպանում էր Ասկերանը ձեր ազատութեան համար. ուրեմն մի ստիպէք ինձ ձեր արիւնով ներկելու այդ՝ մեկ համար թանկագին պատերը. յիշեցէք, որ հասնում է Մկրտութեան մեծ տօնը, երբ մարդկութիւնը վերածնւեց Յորդանանում՝ դէպի նոր կեանք, և թո՛ղ ինձ չվիճակէի ձեզ լուսնայ արեան բաղնիսում»:

Յունուարի 4-ը նշանաւոր է Փօն-Ազարովսկու կոչով, որ թէև գրուած էր Ազգամու՛մ 1906 թ. Յունուարի 1-ին, սակայն Վարանդ հասաւ միայն 4-ի առաւօտեան. ուրեմն եթէ նոյնիսկ բոլոր ֆուրգօնները իրանց բեռներով մնալիս լինէին, էլի Ղարաղաջ տանիլ ու յանձնել չէր կարելի: Ո՞վ էր ուղացրել այդ կոչի տեղ հասնելը... ստրամբիկներն ասում էին, որ իրանց էլ այդ օրն է յանձնուել. մինչդեռ եթէ ժամանակին հասած լինէր, գոնէ կարելի էր պատասխանել, պարզել իրերի գրութիւնը:

Գուցէ Փօն-Ազարովսկին իսկապէս ազնիւ դիտաւորութիւններով էր առաջնորդւում, և ցանկանում էր խիստ միջոցներով ձանապարհն ապահովել, բայց բռնած ուղղութիւնն անգործնական էր: Խելքը պիտի մարդը մի բիշ մտածելուց յետոյ՝ մի տեսակ հաւատ ընծայել նրա բարեացակամութեանը՝ չէր կարողանում, որովհետեւ նա Ազգամու՛մ իւր աչքովը պէտք է տեսած լինէր հայերի միլիօնանոց գործարանների խանձուած պատերը, նրան շատ լաւ յայտնի պէտք է լինէր հայերին պատկանող ապրանքների Ազգամու՛մ ամբարուկը, թուաբանական ամենահասարակ խնդիրները լուծել պիտի կարողանար և նրա համար գոռաբ չէր լինի հաշուել, որ եթէ Շուշուց Էւլախ 106 վերստ է, և եթէ այդ 106 վերստից դուրս գանք հայկական մասի 26-ը, թուրքերի ձեռքին քանի՞սը կը մնայ. և թէ սրբան ժամանակ, է որ այդ տարածութիւնը հայի ոտ չի տեսել: Նա գրել էր, թէ՛ մեծ ճանապարհների վրայ այդ տեսակ յանցանք կատարողները՝ պատերազմական կամ սովորական գրութիւն եղած ժամանակները խնդապագոյն պատիժ են ստանում, նոյնիսկ մահուան վճռի են արժանանում: Շատ լաւ. թո՛ղ նոյնիսկ մահուան պատիժը լինի. բայց այդ օրէնքն ինչո՞ւ միայն Ասկերանի համար պէտք եկաւ...:

Փօն Ազարովսկու կոչի մէջ ամենախորհրդաւոր կէտը հետեւեալն էր. — «Մտածեցէք և այն մասին, թէ՛ երբ որ ես Ազգամից դուրս հանեմ զօրքը, ո՞վ կարող է երաշխաւորել, որ թուրքերը զուրս չեն գայ հնազանդութեան սահմանից և չեն յարձակուել ձեր գիւղերի վրայ»:

Յիշատակելու արժանի տողեր... Սեպտեմբերի 4-ին յաջորդեց Սեպտեմբերի 6-ը. արդեօք, Փօն-Ազարովսկին գիտէ՞ր, որ Յունուարի 4-ին էլ Յունուարի 6-ը պէտք է յաջորդէր, արեան բաղնիս կաղմելու համար պիտի ջանային «հնազանդութեան սահմանից դուրս եկած» թուրքերը...:

Յունուարի 4-ի առաւօտեան Փօն-Ազարովսկին զօրքերը հանեց Ազգամից: Մինչև Ասկերան վեց վերստ է. հասաւ, թնդանօթները կանգնեցրեց Խանաբադ հայ գիւղի դիմաց, և իւր խոստման համաձայն՝ շրջակայ լեռները դողացրեց նրանց թնդիւններով. 8 ուսմբ նետելուց յետոյ՝ հրազէնները մօտ քաչեց Ասկերանի պատերին և չորս ուսմբ էլ պատերին զարկեց:

Իսկ ի՞նչ էին մտածում այդ բոլորն ըլլանք շղթաների ծայրին թառած ու թամաշայ անող գիւղացիք. նրանք էլ դողում էին... ո՛չ, նրանք միայն զլխնին էին թափ տալիս և ասում. — Եւլախից մինչև Ազգամ եկաւ ու ոչինչ չարաւ. իսկ այժմ... — ուրեմն միս է օրէնքը:

Յունուարի 4-ը նշանաւոր եղաւ և մի այլ հանգամանքով. այդ օրը Ասկերանի պահակները գերի էին վերցրել Շելլուեցի մի թուրքի: Խեղճը սարսափից դողում էր. նրան ուղարկել էին Կարկառ գետից ջուր կապելու, որ ամիսների ընթացքում կտրուած էր հայերի ձեռքով. բայց փոխանակ իւր գործը կատարելու, անզգուշութեամբ չորս կողմը չէր դիտել, և նրան իսկոյն թուցրել էին:

Երկար հարց ու փորձերից յետոյ՝ նա բաց թողնուեց, լաւ պատիւ ստանալով. մի գինուոր գաւակն առաւ, Շելլուի հանդերում իջեցրեց ու վերադարձաւ: Օգուտ քաղելով գէպից՝ Ազգամի մի ազդեցիկ և խաղաղութեան կողմնակից մարդու անունով մի նամակ էլ գրուեց և յանձնուեց թուրքին, որ իսկոյն նրան յանձնէ: Այդ քանի՛-երորդ անգամն էր, որ հայերը զանազան տեղերից, զանազան միջոցներով Ազգամիցների աչքերը բանալ էին ուղում նամակներով ու թուղցիկներով. այս նամակն էլ մի փորձ

էր... ո՞վ գիտէ, գուցէ տրամադրութիւն ունենային, դո՞նէ այս անգամ հաշտութեան աղաղակը լսելու: Սակայն Փօն-Աղարովսկու թնդանօթների ձայնը նրանց ուրիշ բան էր թելադրել—կառավարութիւնը իրանց կողմն է...

IV

Յ Ո Ւ Ն Ո Ւ Ա Ր Ի 6-Ը

Ղարաբաղի ձմեռն անտանելի է. մանաւանդ գիշերները. մարդու շունչ բերնին սառչում է և սառոյցը փոքրիկ լուլաներով կախկիւսում մաղ ու միրուքից: Բայց դրութիւնը տագնապալից էր: Այդ սարսափելի ցրտին՝ գիւղերի պահապանները սրթսրթալով, անքուն հսկում էին. հազարաւոր մարդկանց, կին ու երեխաների կեանքը նրանց զգուշութիւնից էր կոխուած և նրոնք ամենայն զգաստութեամբ պտրտում իրանց դիրքերում:

Դեռ երէկ, յունուարի 5-ի առաւօտը, հաստատ աղբիւրից լուր էր ստացուել, թէ Աղգամում հաւաքուել են զինուած թուրքերի մի անագին բազմութիւն, որոնք 6-ին պէտք է յարձակուեն կամ Վարազաբոյնի, կամ Նախիջևանիկի, և կամ Սանաբադի վերայ: Այդպէս՝ կատարուում էր Փօն-Աղարովսկու գուշակութիւնը, թէ՛ «ո՞վ կարող է երաշխաւորել, որ իւր Աղգամից դուրս գալուց յետոյ թուրքերը չյարձակուեն հայերի գիւղերի վրայ»...

Արեան բազմիւսը... անս թէ ինչն էր ակնարկում կազակազօրի ստարշինան՝ յունուարի 6-ի Յորդանանը յիշեցնելով:

Վարանդան ու Սաչէնի ծայրագիւղերն այն հսկայ պատնէշն էր, որին թրքական հորդանների ալիքները զարկուելով՝ փշուրել էին մինչև այդ օրը: Այդ պատնէշը սահմանն էր կազմում Մոսկաւոս տափարակի թուրք ազգաբնակութեան՝ Աղգամից սկսած մինչև Կուր և Արաքս գետերը, որտեղ հարիւրաւոր թուրք գիւղերն են հաստատուած: Ամեն ձիգ, ամին ջանք հարկաւոր էր գործ դնել, լինելիք յարձակումը յետ մղելու համար: Ռազմական տեսակէտից՝ ամենակարևոր և վտանգաւոր կէտերը հէնց այս գիւղերն

էին, որոնց մասին յիշում էր տեղ հասած լուրը: Այդ դուռը փըշրելով՝ Ասկերանը մտում էր թուրքերի ձեռքին, իսկ այնուհետև՝ Սաչէնն ու Վարանդան, ապա միւս գաւառներն ակներև աւերի մղձաւանջին ենթակայ պիտի լինէին: Ահա թէ ինչու յարձակման պատրաստութիւնների լուրն առնելուն պէս՝ այդ երեք գիւղերի իւրաքանչիւրից վաթսուսական հօգի դիրքերն ուղարկուեցին, որոնց իւրաքանչիւր տասնեակի վրայ պէտք է հսկէր մի տասնապետ: Եւ՝ թէև այդ տեսակ յուզիչ լուրերը շատ էինք լսել ու սուտ էին դուրս եկել, այնուամենայնիւ, ի նկատի ունենալով Փօն-Աղարովսկու նախագուշակութիւններն ու այն հանգամանքը, որ իսկապէս թուրքերը 6-ին կարող են յարձակում գործել, մտածելով, որ այդ օրը, իբրև մեծ տօն օր, հայերն անփոյթ հաւաքուած կը լինին եկեղեցի, իմաց տրուեց Սաչէնի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներին ու Վարանդայի բոլոր գիւղերի խմբապետներին, որպէսզի պատրաստի, ձեռքի տակ ունենան որոշ քանակութեամբ զինուորներ, և առաջին իսկ պայթիւնին՝ մօտիկ գտնուող խմբերը ցոյց տրուած գծերով իրար հասնեն, իսկ համեմատաբար հեռու գտնուողներին՝ ուղարկել սուրհանդակներ: Այդ բոլոր կարգադրութիւններն անելուց, դիրքերը պտրտելուց, հրահանգներ տալուց յետոյ միայն պատասխանատու, ժողովրդի համար դուրացող մարդիկ հանգիստ սրտով վերադարձան իրանց տեղերը: Նրանք ժամը 2-ին միայն շորերով պառկեցին մի քիչ ննջելու: Ջարդուած, յոգնած, սառած... քունն իսկոյն վրայ հասաւ:

Յանկարծ... ժամը 6-ին ինչ-որ դրդոց ցնցեց շրջակայքը. նրան հետեցին դիրքապահների՝ «հասէք, հա հասէք», — աղաղակները: Կարծես թէ ոչ-որ այդ գիշեր քուն չէր տեսել. ամենքը վայրկենապէս՝ դուրս թռան տներից և գէպի դիրքերը վաղեցին:

Ի՞նչ էր պատահել. իրականանում էր արդեօք սպասուող յարձակումը... բայց ո՞ր կողմի, ո՞ր գիւղի վրան են յարձակուել... պահապաններին խօ չէն կոտորել... Մեծ աշաւրջութիւն էր հարկաւոր, որպէսզի թշնամին օգտուելով՝ ցոյցեր չսարքէ, հայերի ու ժեքը մի կողմ գրաւէ, ու յանկարծ խուժէ այս կամ այն գիւղի վրայ, որից յետոյ դիմադրելու հնար չէր լինի:

Մթութեան միջից, անագին տարածութեան վրայ՝ հարիւրաւոր հրացանների փողերից փոքրիկ բոցեր էին բարձրանում, որին յաջորդում էին ականջ խլացնող թնդիւնները:

կասկածելու ոչ մի հիմք չկար. թուրքերը յարձակուել էին: Հարկաւոր էր մի կերպ շղթան պահպանել, մինչև որ լուսաւոր, հակառակորդի բանակութիւնն ու գրաւած դիրքերը որոշուէին, որպէսզի ըստ այնմ էլ ձեռք առնուէին պաշտպանուելու միջոցներ: Երկու կողմերից էլ հրացանաձգութիւնը երբեմն ուժեղ, երբեմն թոյլ՝ շարունակուեց, մինչև որ լուսացաւ և քացուեց մի սարսափ ազդող տեսարան:

Շելլու թրքաբնակ գիւղից սկսած մինչև Բաղվանլարի դուռը, տասնութիւն վերստ տարածութեան վրայ, զինուած ձիաւոր և հետեակ թուրքերը, թուով առնուազն վեց հազար հոգի, եկել, լցուել էին: Ամբողջ դաշտավայրը ծածկուած էր նրանցով. ձիաւորներն անկանոն կերպով խռնուած՝ իրանց արագավազ ձիանքն էին թոցնում, հարթոցը կտրելով զանազան ուղղութեամբ: Երկու կողմ էլ կային այդ հազարն անհաշիւ զորութեան մէջ, և անդադար դէս ու դէն էին շարժում. ըստ հրկոյթին՝ այնտեղ նստողներն ընդհանուր հրամանատարներն էին, որովհետև այս կամ այն խմբին մօտենալով՝ կողքերից մէկն ու մէկը կանգ էր առնում, մի երկու րոպէ սպասում, և էլի շարժում. պարզ էր, որ հրահանգներ տալու համար էին կանգ առնում: Իսկ ներքև, հարթավայրի ծայրին, այգիների ամբողջ երկարութեամբ՝ շարուել, անշարժ մնացել էին բազմաթիւ սև, մեծ-մեծ կէտեր. լոյսը դեռ ուժեղ չէր ու նըրանց խնշ լինելը որոշիւ չէր լինում. բայց հեռագիտակը ցոյց տուաւ, որ դրանք սայլեր ու ֆուրգօններ էին, անշուշտ հայ գիւղերի թալանները բեռնել տանելու համար:

Վեց հազարանոց զինուած բանակի տպաւորութիւնը պատկառելի էր. ձիաւորների հպարտ-հպարտ խոյանալը, կառքերի անդադրում պտոյտները, բազմաթիւ զրօշակներն ու ականջ խլացնող «եւա» — Ալլա-ները միայն մի բան էին ասում, — որ ոչինչ չի խնայուիլ, Վարանդայի բախտը պէտք է վճռուի: Բայց փորձուած աչքն իսկոյն կարողանում էր նկատել, որ նրանց շարժման մէջ ռազմական ոչ մի կանոնաւորութիւն չկայ. եթէ որոշ ծրագիր, հրահանգներ տրուել էլ են, ապա կուռուղները չեն հետևում նրանց, քայլ առ քայլ չեն մօտենում նպատակին և ամեն բան կապել են երեք հանգամանքների հետ. — պատահականութեան, իրանց թուական ճշդող գերազանցութեան և հիւսնալի սպառազինութեան:

Բայց և այնպէս՝ թուում էր, որ Վարազարոյնը, Փիրշամալն

ու Նախիջևանիկը դիմադրել չպիտի կարողանան, և այդ օրը նըրանց վերջին օրն է:

Այդ երեք գիւղերի առաջ ցցուած է իւր վրայի մատուռով Չախմախ-Թափան՝ մի այնպիսի դիրք, որի պինդ պահելը նշանակում էր երեք գիւղերի կեանքը փրկել: Եթէ թուրքերը տիրէին նրան, ապա այնտեղից նրանք ամենայն հեշտութեամբ կարող էին 800—1000 քայլի վրայ Փիրշամալի դիրքի զինուորներին խեղդած պահել, 1000—1200 քայլի վրայ Վարազարոյնին և 1800—2200 քայլի վրայ՝ Նախիջևանիկի դիրքերինը. իսկ այնուհետև վստահութեամբ կարող էին ձորակն ի վեր բարձրանալ ու Վարազարոյնը գրաւել: Այդ միտումը նկատելի էր նրանց մէջ, որովհետև մի ժամից յետոյ իրանց ուժերի ամենամեծ մասը չպրտեցին դէպի այնտեղ. ուրեմն ծանրութեան կենդրոնը Վարազարոյնը պէտք է լինէր, որի համար թուրքերը պէտք է աշխատէին Չախմախ-Թափան խել հայերից: Այնտեղ 12 հոգուց բաղկացած պահակ կար. նրանք պիտի կարողանային արդեօք դիմադրել, մինչև որ դրսից օգնութիւն կը հասնէր. տեղական ուժերը շատ փոքրաթիւ էին տաս-տասնութիւն վերստի վրայ ճակատ պահելու համար: Չախմախ-Թափան մնում էր իւր բախտին:

Եւ ահա թուրքերի մի ստուար խումբ, Վարազարոյնի գոմերի դիրքապահներին բռնելով՝ կամաց-կամաց, շղթայաձև ընկած ժայռերի վրայից սողալով՝ սկսեցին դէպի գագաթը բարձրանալ: Պահակախումբը կուռում էր քաջաբար. չնայելով որ իրանց մի գնդակին երեք կողմից հարիւրաւոր գնդակներ էին պատասխանում, այնուամենայնիւ նրանք չէին վհատում, և մատուռից դուրս սողալով՝ քարերի տակից հրացանները պարպում էին դէպի մօտեցող թշնամին, յետոյ կուգէկուգ միւս քարերին վազում, այնտեղից էլ զարկում, մէկ էլ շուտ գալիս միւս կողմը, աշխատելով միևնոյն ժամանակ հակառակորդի գաղտնի շարժումներն ի դերև հանել: Սոսկալի էր այդ 12 հոգու մրցումն դէպի իրանց յառաջացող թրքական մի զօրաբաժինը, որ իրանցից առնուազն՝ գոնէ հարիւր անգամ աւել կը լինէին: Դրսից օգնութիւն եկել էր, բայց շատ քիչ. նրանցից Չախմախ-Թափեցիներին բաժին հանել չէր կարելի. մինչդեռ տղերանց փամփուշտները, պարզ է, որ սպառուելու վրայ պէտք է լինէին: Այդ միջոցին թուրքերի մի այլ խումբ բլրի արևելեան գօշովն սկսեց վեր ելնել, տղերքը շփոթուեցին. էլ

դիմադրելու հնար չկար. և երկու կրակի միջից, հազարաւոր զընդակներ թարափի տակ, նրանք սկսեցին բլբլ հիւսիս-արեւելեան փէշով վազէվազ ցած իջնել: Հարայ-հրոցով, ուրախական աղաղակներով թուրքերը վեր վազեցին, գրաւեցին բլուրն ու հրացաններն կախեցին փախողների յետևից. բայց բոլոր գնդակներն ապարդիւն անցան. տղերքը ողջ-առողջ, հեւլով հասան Փիրջամալի դիրքերը: Երեք հարիւրաչափ թուրքեր Չախմախ-Թափան պահեցին իրանց ձեռքին, իսկ մնացածը հասաւ դէպի Վարազաբոյն գրոհող բազմութեանը:

Պայմանները փոխուեցին. այժմ թուրքերն ունէին կռիւը յաջողութեամբ վերջացնելու երեք գրաւականներ.— թուական, դիրքերի և մթերքի անհամեմատ մեծ առաւելութիւն: Եթէ նրանք որոշ սխառէմով մղէին յարձակումը, մի ժամում Վարազաբոյն կը ժռնէին:

✓ Կատաղի կռիւը տեւեց մինչև ժամը 10-ը. քսանուչորս հոգուց բաղկացած խումբը հազիւ էր կարողանում հայերի արձակած փամփուռները լցնել ու հասցնել. մի վարպետ իւր օգնականով, առանց շունչ առնելու՝ փշանող հրացաններն էր նորոգում ու հասցնում կռուող զինուորներին: Հակադարձական մասին խօսք լինել չէր կարող. մի քանի խմբակներ արդէն եկել էին միւս գիւղերից. նրանց հրահանգուեց Վարազաբոյնի արեւելեան բլուրը պահել մինչև արեան վերջին կաթիլը: Բայց այդ գիւղի տակունք ընկած երկճիւղ ձորը թոյլ չէր տալիս թշնամու շարժումները նկատել ու խանգարել նրանց, որ հոծ բազմութեամբ միմեանց կոխոտելով՝ երկու ձորովն էլ բարձրանում էին դէպի Վարազաբոյն: Նրանք մօտեցան և մի անգ յետոյ «Են-Ալի»-ով վրայ պրծան: Դիրքապահներից երկուսն ընկան, մի քանիսը վիրաւորուեցին, մնացածը թողեցին ձորի բերանի երկու դիրքերն ու գիւղը մտան... Թուրքերը գիւղի առաջին տներից միայն հարիւր սափէնի վրայ էին...:

Ո՛վ որ վկայ է եղել այդ մահահոտ վայրկեանին, այժմ էլ նա կը ցնցուի, եթէ այդ բոպէի դրութիւնը վերակենդանացնէ իւր յիշողութեան մէջ: Վարազաբոյնի գոյութիւնը մի մազի վրայ էր. ի՞նչ մազի... ամեն մի վայրկեան ծխի վեր բարձրանալու ու սրախողխող երախաների ու կանանց բառաչիւններն էին էին սպասուում:

Սարերի վրայից, այժեամիսի պէս թռչկոտելով՝ մարդիկ էին իջնում. դրանք օգնութեան հասնողներից էին. բայց նրանց ըստաւել չէր կարելի, դրութիւնը ճակատագրական, օրհասական էր:

— Տղերք, ձեզ մատաղ, քսան հոգի թող բռնի Խաչան-Տափը.— գոռաց պատասխանատուներից մէկը, աչքերն արիւնով լցուած, գոյնը թուցրած, բրտինքը մէջքից դուրս եղաւ:

Խաչան-Տափը Վարազաբոյնի ձախ թևին է կպած, որտեղից կարելի էր գիւղի մէջ ապաստանած կռուողներին նպաստելով՝ թուրքերի ներս խուժելը ժամանակաւորապէս կանգնեցնել:

Տղերքը վազեցին: Մէկն ընկաւ... մէկն էլ վիրաւորուեց... անս մէկն էլ... մնացածներն էլի վազում են: Բայց յանկարծ կանգ առան ու պառկեցին. այդ շարժումը նկատել էին Չախմախ-Թափայի-գլխին թառած թուրքերը. նրանց Մօսինների անթիւ համազարկերն էին, որ տղերանցը կանգնեցրին. սակայն պէտք էր, պէտք էր հասնել... և նրանք սկսեցին առաջ սողալ:

— Վայ, վայ,— գոռալով, այդ միջոցին Վարազաբոյնեցի մի 19 տարեկան պատանի, աչքերը խեղագարի նման պսպղացնելով՝ ընկաւ Փիրջամալի նախադուռը կազմող դիրքը: Երեւի վիրաւորուել էր: Բայց ոչ, նա վիրաւոր չէր. արիւն չէր երեւում:

— Վայ—նորից գոռաց նա,— փամփուռտ, փամփուռտ... իմը վերջացել է: Ձեզ մատաղ, մի քանի փամփուռտ... գիւղն աւերեցին...— և արտասուքը շուռաց նրա երեսով:

— Է՛ստեղ, Է՛ստեղ,— կանչեցին նրան փամփուռտ մատակարարողները և տուին 75 հատանոց մի լի փամփուռաման:

Պատանին վայրենի ոստիւններով վրայ թռաւ, ճանկեց փամփուռտամանն ու սլացաւ դէպի Վարազաբոյն:

— Ա՛յ շան որդիներ, այ ձեր հէ՛րն անիծած, ռւր էք փախչում... մէկ-մէկ կը կոտորեմ,— բղաւեց դէպի Վարազաբոյն ընկած դիրքի խմբապետը Փիր-Ջամալ վազող 10-12 զինուորներին:

— Փամփուռտ, փամփուռտ բերելու ենք ուղարկուած,— կանչեցին նրանք ու նորից վազեցին:

Արդէն ամեն տեղ փամփուռի կարիք էր զգացւում. լցնողների խումբն աւելացնելու կարիք եղաւ:

Հէնց այդ վայրկեանին լեռներից սրարշաւ հասաւ օգնու-

թեան եկող երեսուն հոգուց բաղկացած թուուցիկ ձիաւոր խումբերից մէկը:

Տղերք, — վրայ տուաւ նրանց ընդառաջող՝ ընդհանուր ղեկավարներից մէկը. — բաններնիս վատ է. թուէք Նախիջևանիկի տակով, հասէք Չրմա-Սութ. խաչէնցիք երևի ձեզ կը պատահեն. արդէն եկել են և նրանց հրացանների ձայնը լսուում է. միացէք նրանց հետ, և, եթէ կարող էք, վրայ տուէք Շեղուին. իսկ եթէ հնար չլինի, մի մեծ ցոյց արէք, և այնպիսի ձևով, սը Վարադաւրոյնի տակից թուրքերի մի մասը դէպի ձեզ գրաւէք:

Թուուցիկ խումբը սանձերը բաց թողեց և ձիանքը սլացան:

Իսկ Չախմախ-Թափան... չէ, թէկուզ տասնհակ դոհերի գընով՝ պէտք է այդ դիրքը յետ խել թուրքերից. հակառակ դէպքում, աւելի խոհեմութիւն կը լինէր գիւղերը դատարկել կին ու երեխաներից, և կուռող ուժերը գիւղերի մէջ կենդրոնացնելով՝ այնտեղից շարունակել դիմադրութիւնը: Դուրս եկան տասնուամէկ կամաւորներ:

— Կամ կը մեռնենք, կամ Չախմախ-Թափան մերն է. — ասացին նրանք:

— Այ ես ձեր ճակատի մեռնին դուրբան գնամ. — կանչեց նրանց յետեից մի ծերունի. — գնացէք, ես էլ եմ գալիս. — և սկսեց սրան, նրան աղաչել, որ իրան մի հրացան տան...

Բոպէն վեհ էր: Տասնուամէկ անձնուրացներ դէպի հաւանական կորուստ էին շտապում, իրանց արեան գնով երեք գիւղերի փրկութիւնը գնելու: Նրանք հասան բլրի ստորոտին. մի բոպէ կանգ առան, ապա սկսեցին միմեանցից մի քանի քայլ հեռաւորութեամբ՝ բլուրն ի վեր ելնել:

— Ծը՛՛՛՛՛՛... — խլացուցիչ դղրդոցով որոտացին թուրքերի հրացանները:

Ուշադրութիւն դարձնող չկայ. տղերքը արագացնում են վերելքը:

Ծը՛՛՛՛՛՛... — վերելից կրկին թնդացին հրացանները:

Էլի ոչինչ. տղերքն անշուստ են, և քարերին կառչելով՝ ցատկոտում են վեր:

Նկատելի էր, որ թուրքերը բոպէաչափ վարանցին մի այդպիսի յանդգնութեան առաջ. քայց ուշաբերուելով՝ սկսեցին մի դժոխային կրակ տեղալ վեր սողացողների գլխին. սակայն, զար-

ժանալի բան. նրանց գնդակները միշտ շեղ էին գնում, և կտրիճները մի տեսակ ինքնամոռացութեան մէջ ընկածի պէս՝ բարձրանում էին ու բարձրանում: Ահա ելան... բլրի մի ծայրը նրանց ձեռքն է...

— Ուռում, ուռում, — թնդացին նրանց ուրախական աղաղակները, և քարերի տակից հրացաններն 'ի նշան վերցրին: Թուրքերից երկուսն ընկան:

Նորից համազարկ. մէկ էլ, մէկ էլ... և երկու ախոյեաններ մնացին ճակատ առ ճակատ կանգնած: Չպէտք էր թողնել, որ այդ քարացման ընթացքում, թուրքերն սթափուէին և ցրուած շղթայով՝ մերոնց պատէին: Իսկոյն երեսուն հոգի, բաժանուելով երեք տասնեակների, Փիրշամալի դիրքերից օգնութեան վազեցին, մի քանի անգամ ճանապարհին հրացան արձակելով, որպէսզի թուրքերը տեսնեն, որ հայերը հասնում են: Թշնամին տատանւում էր. մէկ էլ նրանց մէջ շարժում նկատուեց. առաջին շարքերը կամաց-կամաց յետ խաղալով, խառնուեցին քամակի շարքերին, սկզբում հանդարտութեամբ, ապա մեծ փութկոտութեամբ սկսեցին իջնել դէպի տափարակում և ձորի միջ գտնուող թուրքերը՝ Վարադաւրոյնի թալանին մասնակցելու:

Չախմախ-Թափան այժմ մի հրաշքով հայերի ձեռքին էր. այդ հերոսական գործը նոր հոգի փչեց բոլոր գծի վրայ եղող կուռողներին, և նրանք զգացին, որ դեռ կարող են պաշտպանուել:

Մինչ այս, մինչ այն, թուրքերը Նախիջևանիկի տակից մինչև Գիլաֆուրի ձախ անկիւնը տարածուելով՝ սկսեցին զբաղեցնել շղթան մի կերպ պահպանող հայերին, իսկ իրանց ամենալանդուզն խմբերն առաջ քշելով՝ «Են Հազրաթ — Աբուս, ես — Ալի» ռզկերիչ բացականչութիւններով վրայ վազեցին, Վարադաւրոյնը գրաւելու, որ իրանցից հազիւ միայն 400 քայլի վրայ էր մնացել: Երկիւղը մոռացած՝ մահն անարգող քսանաչափ երիտասարդներ, պլլուած աչքերով, յուզմունքից ջղաձգաբար ցնցուող դիմագծերով՝ դուրս թռան գիւղից, կանգնեցին թշնամու դիմաց և հերոս կըրծքերին դէմ տուին նրանց հազարաւոր գնդակների առաջ: Դա անձնագոհութեան գաղափարի ամենավսեմ թոփըն էր... և փոքր նրանց, նրանք չընկրկեցին, երբ իրանցից երկուսն արիւնաթաւալ՝ ձորը գլորուեցին... Նրանք կրակ դարձած գնդակներ էին տեղում և առաջ խաղում, ձեռնամերձ կուռի պատրաստուե-

լով: Միւս դիրքերից օգնութեան հասնել չէին կարող, որովհետեւ թշնամին իրանց յաջողութիւնից ոգևորուելով ու խրախուսուելով առաջնորդների քաջակերութիւններից՝ յարձակումն ամեն կողմերի վրայ քաջութեամբ էին տանում, կամաց-կամաց տարածուած թևերը սեղմելով:

Երկնքից մանանայի սպասողի նման, գիւղացիք աչքները յառել էին սարերին, որտեղից հեռաւոր գիւղերում գտնուող օժանդակ խմբերը պէտք է հասնէին. ըստէն տարիների երկարութիւն ունէր. իսկ թուրքերը ճնշում էին ու ճնշում:

Յանկարծ... սար ու ձոր դղրդացին... աղմուկ, աղաղակ, ցաւի և ուրախութեան ձայնի խառնուեցին միմեանց...: Երկու հարիւր հոգուց բաղկացած թուրքիկ մարտիկների խումբն էր այդ, հասել էր, և գրաւել թշնամու ձախ թևն ու այն ձորի եզրը, որտեղից թուրքերն արդէն մի քանի քայլ էր մնում՝ գիւղը մտնէին: Հէնց նոյնիսկ այդ վայրկեանին՝ Խաչէնի ու Վարանդայի թուրքիկների մի մասը միացած՝ կեղծ յարձակում գործեցին Շելլուի վրայ: Յետապահ թուրքերը, թուով երկու հազար, արշաւասոյր դէպի այնտեղ սլացան. թշնամու ոյժերը ջլատուեցին մեծ չափով: Յուսահատուածները հերոսացան, յոգնածները կայտառացան և նոր հասած թարմ ուժերի հետ թև-թևի տուած՝ «կեցցէ Դաշնակցութիւնը» գոռալով, մի աննկարագրելի հակադարձակում գործեցին: Թուրքերը սարսափած, յետ-յետ խաղացին՝ «Են-Ալլան, սեան քեօմագ էլա» — կանչելով: Բայց որովհետև նրանք հազին քանակութեամբ թափուել էին ձորի մէջ, ուստի նահանջը շատ անկանոն եղաւ, միմեանց կոխկոտում էին, մանաւանդ որ հայերի գնդակներն շտապեցնում էին նրանց փախուստը:

Եւ սկսուեց ջարդը: Չախմախ-Թափայի գլխին նստած, հետը հետէ 37 հոգի դարձած խումբն այժմ լաւ առիթ ունէր ցոյց տալու, թէ ինչ աստիճանի լաւ հրացանաձիգներ են իրանք: Ձորից փախչող թրքական խմբերը նրանց հրացանների բերանն էին ընկնում, և արճիճը գործում էր:

Սկսուեց մի խայտառակ, համատարած փախուստ՝ բոլոր կէտերից: Հայերը ցանկացան հետամուտ լինել, բայց արգելուեց՝ այն ևս բաւական էր, որ գիւղերն ազատուել էին այդ ահեղ բանակի ձեռքն ընկնելուց:

Ժամը երկուսին կոիւր բոլորովին վերջացաւ. դաշտը մաքրուեց, ասեա այնտեղ չէր, որ քիչ առաջ ասեղ գցելու տեղ չկար: Ինքնապաշտպանութեան զինուորները յարձակման ենթակուած երեք գիւղերում հանգստանում էին, իսկ այնտեղ, խարոյկների վրայ խորովածների շամիուրներն էին շուռ գալիս՝ օգնական եղբայրներին կշտացնելու համար:

*
*

Թուրքերն իրանց յարձակումը գիշերն էին պատրաստել, միանալով Պարսկաստանից անցած Շահ-Սեյիաններին: Չախմախ Թափայի և Վարազաբոյնի գոմերի տակ թափթփուած մսի կըտորները, հաւի ոսկորներն ու հացի փշրուները պարզ ցոյց էին տալիս, որ նրանք գիշերն էին հասել այդտեղ, հանգստացել, մի լաւ կշտացել, մտածելով՝ որ հետևեալ օրը հաց ուտելու ժամանակ չպիտի ունենան: Նրանց ներկայութիւնը բոլորովին պատահամար էր բացուել: Չախմախ-Թափայի արևմտեան կրճերն՝ Վարազաբոյնի դիրքապահները, ժամը մօտ 6-ին, մի հանաք են առնում: Նրանցից մէկը բարձրանում է մօտակայ ժայռի գլուխը, և երեսը դարձնելով դէպի դաշտավայրի թրքական գիւղերը, սկսում բղաւել՝ ու հայհոյել թուրքերին. իսկ թուրքերը, որ նրանից մի 100 քայլի վրայ էին գտնուում, տեսնելով որ իրանց այդտեղ լինելը յայտնի է հայերին, էլ աւելորդ է ծածկուելը, սկսում են հրացանաձգութիւնը, իսկ նրանց մի մասը թագստարանից դուրս վազելով՝ յարձակում են այն դիրքի վրայ, որտեղ տղերքը ցրտին չը դիմանալով, մի քարի տակ կրակ էին արել ու միս խորովելու պատրաստութիւն էին տեսնում: Այդտեղից արդէն ընդհանրանում է կոիւր:

Այդ օրը Խաչէնի թուրքիկ խմբի ցոյց տուած օգնութիւնն էական էր. Շեյլուի գլխին տեղի ունեցած ցոյցը փոխուել էր լուրջ կռուի, որտեղ Խաչէնի և Վարանդայի երկու փոքրիկ թուրքիկ խմբերը քաջերին վայել գործ էին կատարել, զոհ տալով մի զինուորի, որ զեռ հոգին չփչած՝ թուրքերը մորթել էին, ապա կուրծքը պատռելով, ջիգեաբը տարել, երևի ընծայաբերելու մի որևէ դադուած մօր, կամ հօր: Բացի այդ, հայերն այդ օրը կորուստ էին տուել. Վարազաբոյնից՝ 4 տղամարդ, 2 կին, 13 վիրաւոր, որոնցից 4-ը՝ կին. Փիրջամալից՝ 3 սպանուած, 4 վիրաւոր

Միրաշալուից՝ 1 վիրաւոր. ընդամենը 10 սպանուած, 18 վիրաւոր, որոնց մեծ մասը կուռում չեն եղել և վիրաւորուել են գիւղի մէջ, պատահական գնդակներէր: Ընդհանրապէս՝ ամենակատաղի կռիւ վարողները, մի տարօրինակ բարեբախտութեամբ, չնչին փնաս էին ստացել:

Այդ կուռում հայ գիւղացին ցոյց տուաւ, որ վճռական ընդհանրութեամբ գիտէ մաքառել. ցոյց տուաւ իւր հոգու արիութիւնը: Փիւղամալ գիւղացի մէկը՝ կաղէկաղ գալիս էր ներքեւի դիւրբից:

— Ի՞նչ է պատահել, — հարցրին նրան:

— Ոչինչ, — պատասխանեց նա. — վեր եմ ընկել, ոտս ցաւում է:

Վեր եմ ընկել... Մօսինի գնդակը նրա ազդրի ոսկորը ծակել, անցել էր. իսկ նա ժպտալով՝ «վեր եմ ընկել», ասում էր: Մի ուրիշը դիրքում տեղն ու տեղն ընկել էր և վերջին շունչն էր քաշում. — քահանային կանչեցէք. — ձայն տուին գիւղացիք ամենայն պաղարիւնութեամբ, և նորից հրացանին դիմեցին:

Իսկ ի՞նչ եղաւ թալանի համար եկած թուրքերի անթիւ արարաններն ու ֆուրգօնները... Նրանք թալանի փոխարէն դիակներով բռնաւորութեամբ՝ վերադարձան տափարակի թրքաբնակ գիւղերը: Ազգակիցների դիակներն էին նրանց պատերազմական աւարը: Նրանց զոհերի թիւը յայտնի չեղաւ. բայց սուտ չի լինի, եթէ ասենք, որ չափազանց մեծ պէտք է եղած լինի:

Զօրօհներն այդ օրը մոռացուեց. շրջակայ գիւղորայքում խաչը ոչ մի տեղ չուրը չգցուեց: Իրիկունը երբ բոլորը հաւաքուել էին գիւղերի ծայրերում, 3 գիւղերի երիտասարդութիւնն ու եկուորները մտածեցին, գոնէ այժմ կատարել մեծ տօնը. բայց հով կարող էր երաշխաւորել, որ մի ժամից յետոյ թուրքերը նորից չպիտի յարձակուեն: Խաչը չուրը գցելու փոխարէն՝ նրանց առաջարկուեց արթուն լինել և դիրքերը հսկել ամենայն զգուշութեամբ:

300 հոգուց բաղկացած թուրքիկ խումբն ու երեք գիւղերի կռուող ուժերը պահանջ դրին հէնց այդ իրիկուն յարձակուել, Շեյլուն աւերել: Շեյլուն աւերել մի այգալիսի պողպատէ խմբով, իհարկէ, հեշտութեամբ կարելի էր. բայց մինչև երբ միմեանց աւերէինք, միմեանց արիւն թափէինք... բաւական չէր միթէ... չէ, էլ բաւական է... պաշտպանուել միայն:

Իսկ ի՞նչ էին մտածում թուրք աղաւարները, խաներն ու բէկերը, որ անգիտակից մասսային առաջնորդելով՝ մղում էին դէպի թալան ու աւեր: Նրանք մտածում էին, որ, դեռ չհաշուած զոհերը, այդ օրուայ կռիւը երկու կողմերի վրայ առնուազն 40,000 ռ. նստեց: 40,000 ռուբլի... որով կարելի էր մի սոված գաւառ կերակրել... Եւ այդ միմիայն փամփուռները, հաշուած այն ժամանակուայ գներով: Ի՞նչ էին մտածում նրանք, երբ իրանց առաջ շարիշար թափուած դիակներին էին նայում. յանուն ինչի՞ էին նրանք զոհուել. յանուն գաղափարի... գաղափարի կռիւ չկար այնտեղ. յանուն թալանի, — ուրեմն արժանի էին, եթէ այդպէս է:

Իսկ կատաւարութիւնը... ի՞նչ էր անում նա այդ միջոցին: Մէկէլ օրը Փօն-Ազարովսկին սպանում էր բոլորին շարդել, իրանց գործած յանցանքների համար. իսկ ռուսը էր նա այժմ. ուր գնացին Ասկերանն ու Սանաբադը դողացնող թնդանօթները: Իշխանաւորներն այդ օրուայ յարձակման մասին տեղեկութիւն ունէին. անկարելի էր, որ չուրեմնային. բայց մինչդեռ Վարազարոյնի մօտ կեանքի և մահու կռիւ էր մղւում, այդ իսկ ըստ էին, մի քանի վերստի վրայ՝ Վարանդայի Դալլու-Շէն փոքրիկ, թրքական Մալլ-Բէզլուից կուչ եկած գիւղն էին ուժակոծում...

Էլ հաւատ կը մնար, թէ կատաւարութիւնը հայ-թրքական ընդհարումների վերջանալը, խաղաղութիւն տիրելն է ցանկանում:

Զանազան քաղաքական խորամանկութիւններին անձանօթ գիւղացիները շարունակ միայն մի բան են կրկնում:

— Ախր էս ի՞նչ բան է. հայերն են մեղաւոր, թող հայերին բռնեն, թնդանօթի բերնին կապեն. թուրքերն են մեղաւոր, թող նրանց կապեն. եթէ երկուսն էլ մեղաւոր են, թող երկուսին էլ պատժեն: Թէ չէ՝ խաղաղութիւն ասած բանը մեր կեանքում էլ չենք տեսնի: Մի որեւէ յանցանքի համար մի կողմին պատժում են, իսկ միկնոյն յանցանքի համար միւս կողմին շոյում իրանց անտարբերութեամբ:

Եւ այդ տեսակ ինքնաբուրս փիլիսոփայութիւններով նրանք իրանց թերահաւատութիւնն էին ցոյց տալիս դէպի կատաւարութիւնն ու քինախնդրութեամբ լցւում՝ դէպի հարեան թուրքերը, որ չեն ուզում իրերի գրութիւնն ըմբռնել:

V

Ա Յ Գ Ի Ն Ե Ր Ը

Վ Շեկու, Ղուրդլար, Ղասմու, Սայրանլու, Շխ-Բաբալու և Մուղանլու թուրք գիւղերի մէջ է ընկած Վարազաբոյնի և Նախիջեւանիկի այգիները, խառնուած վերև թուած գիւղերի այգիների հետ: Երբ օգոստոսի 8-ին Աղզամի հոշակաւոր գէպըը պատահեց, հայերի ոտքը կտրուեց իրանց այգիներից և կալուածքները մընացին թուրքերի տրամագրութեան տակ:

Ո՛վ որ գիւղացի է, ո՛վ որ մի բոյս է տնկել, նրան լաւ յայտնի կը լինի, թէ ինչ արժէ իւրաքանչիւր մի ծառ, որ տէրը իւր ձեռքով է տնկել, ջրել, խնամել և ուրախացել նրա իւրաքանչիւր մի նոր շիւղը ելնելուց. իսկ այստեղ շիւղեր չեն ալ չորս հարիւր գեսեատին, տասնեակ տարիներ մշակած, սիրած այգիներ, որ ամեն մի ծառի տակ աղբիւրի պէս աղի բրախք էր վազել, մինչև որ նա աճել, պտուղ տալու ընդունակ էր դարձիլ:

Իւրաքանչիւր պատրաստի, մշակած այգու գեսեատինը Վարազաբոյն, միջին թուով, արժէ հազար բուբլի. և որովհետեւ այդ այգիները այժմ համարեն բոլորովին ոչնչացած են, ապա ուրեմն՝ Վարազաբոյնն ու Նախիջեւանիկը կորցրել են չորս հարիւր հազար բուբլի: Սովորաբար, միջակ տարիներում, մի գեսեատին խաղողի այգուց գիւղացին ստանում էր տարեկան մօտաւորապէս 250 վեդրօ գինի. եթէ վեդրօն հաշուենք մի բուբլի, ապա կը տեսնենք, որ այդ երկու գիւղերը երկու տարուան ընթացքում զրկուել են 100,000 բուբլի եկամտից. դրա վրայ աւելացնենք և՛ այգիների գինը, կը դառնայ կէս միլիօնի մի պատկառելի գումար, որով բարօր կեանք կը վարէին և վարում էին գիւղացիները:

Առաջին անգամ այդ այգիների մէջ եղած շէնքերի ու ցանկապատի ծուխը վեր ելաւ 1905 թ. օգոստոսի 18-ին, և այնուհետեւ սկսուեց պարբերական հրդեհաձգութիւններն ու ծառեր կտրտելը: Գիւղացոց բթի ծուխը բարձրանում էր. աչքերը տնկած այգիների կրակին, վշտի տակ բթացած գէմքով, նայում էին ու... լուռ: Ի՞նչ կարող էին անել, ո՞ւմ գիմէին...: Ի՞նչպէս թէ՛ ո՞ւմ. հապա կառավարութիւնը...:

Օգոստոսի 24-ին բանաւոր դիմում եղաւ գնհերալ Տակայ-շվիլուն, իսկ սեպտեմբերի 7-ին առաջին գրաւոր դիմումը եղաւ հետեւեալ պայմաններում:

Մի հարիւրակ կողակներով՝ Նախիջեւանիկ գիւղն էր գալիս, կարծեմ, զինուորական նաչալնիկը: Օրը մառախլապատ էր, այդպիսի օրերում ամեն բան կարելի էր սպասել. ուստի պահապանները գիրքերից էլ ներքև իջած՝ դաշտի բերնով շրջում էին, երբ ներքևից յանկարծ մի շարք ձիւաւորներ են երևում: Պահապաններից մէկը կարծելով, որ դրանք մշտապէս այդ կողմերում պտըտող թուրք խմբերից են, հրացան արձակելով՝ ազդանշան է տալիս: Բայց իսկոյն պարզոււմ է նրա սխալը, և ամեն կողմից կանչում են, որ գիւղը հանգստանայ, եկողները կողակներ են, վտանգ չկայ:

Քառորդ ժամից յետոյ կողակներն եկան, մօտեցան գիւղին, բայց ներս չմտան. այլ տարածուելով՝ շրջապատեցին գիւղը չորս կողմերից, ու հրամայեցին, որ ոչ ոք դուրս չգնայ. եւ այնուհետեւ գիւղը մտնողներին բաց էին թողնում, իսկ ելնել ցանկացողներին՝ ոչ: Ի՞նչ էր պատահել, ի՞նչ էին ուզում, դեռ ոչ ոք չգիտէր: Եկաւ և նաչալնիկը, կանչեց գիւղացիներին գիւղամէջ, և սպասեաց, որ եթէ մինչև երեք օրը բոլոր վնասակար տարրերին՝ «կօմիտէներին» չբռնեն ու յանձնեն, գիւղն էկզէկուցիայի կ'ենթարկուի: Գիւղացիք վերջապէս կառավարութեան ներկայացուցչի երես էին տեսնում, իրանց դարգերը կը պատմէին, խրատներ, խորհուրդներ կը լսէին, դարման կը լսնդրէին, բայց... նրան էկզէկուցիայի մասին են խօսում:

Կէսօրից յետոյ, կողակներին ի մի հաւաքեցին. նրանք գիւղը մտան, սրերը հանած՝ հաջող շների յետեից պրծան, հաւեր խփեցին, երեսաներ ու կանայք սարսափեցրին, գինի-արաղ պահանջեցին ու մի լաւ կարմրելով՝ սկսեցին ցինիկ ակնարկութիւններ անել կանանց: Միայն օֆիցէրին գանգատուելն ու նրա նրկատողութիւնը գսպեց չափ ու սահմանից դուրս եկող կողակներին:

Ահա այդպիսի պայմաններում էր, որ գիւղի ներկայացուցիչները գլուխ տալով, փափախնին վերցրած մօտեցան, և ի-

բանց խնդիրքը տուին այգիների մասին: Նաչալնիկը նայեց խնդրագրին, ծալեց ու առաւ իւր թուրք թարգմանչին:

— Դուք միշտ կարող էք գնալ ձեր այգիները. — ասաց նա:

— Ինչպէս, պարոն նաչալնիկ, — պատասխանեց ուսուիչն իմացող մէկը. — Իսկի մեր տներում ապահովութիւն չկայ, շարունակ գնդակների, շարունակ յարձակման ենք սպասում. ո՞ւր մընաց թէ՛ այգիներում, այն ևս շրջապատուած թուրքերով:

— Թուրքերը ո՛չ մի բանով ձեզ չեն վնասի, եթէ դուք հանդարտ մնաք, և նրանց հանդիստ թողնէք, — պնդեց նաչալնիկը:

Նա դեռ ասելիքը չէր վերջացրել, որ Վարազդարոյնի այգիներից մէկի ցանկապատը բոցավառուեց:

— Ահա, ահա, — ուրախացած բացականչեցին գիւղացիք, որ իշխանաւորի առաջ իրանց ասածը ճշտուում է. — ահա թուրքերը մի այգի ևս վառեցին:

Նաչալնիկը երեսը դարձրեց ներքե, մի քիչ նայեց, անպա դառնալով գիւղացիներին, շեշտեց.

— Ո՛չ, սուտ էք ասում. այն թուրքերինն է, և դուք էք վառել:

Եւ այդ եղաւ անդրանիկ «прошение»-ի արդիւնքը...

Այնուհետև սկսուեցին հեռագրերի ու խնդրագրերի մի ահաբիւն շար, ուղղած բոլոր իշխանաւորներին, պրիստաւից սկսած՝ մինչև Կովկասի փոխարքան: Այդ անվերջ խնդրագրերի, աղերսանքների վերջն ի՞նչ ստացուեց... չէն ու մշակուած այգիների փոխարէն՝ մի մաքրած տափարակ...

Եւ այժմ աղքատացած, սոված գիւղացին ինքն իրան հարց է տալիս. — Էլ ինչո՞ւ է կառավարութիւնն ասում, թէ ձեզ պահում եմ...

* *

Աւգալ-Գիլաֆուլուն ամբողջապէս թաղուած էր հրաշալի այգիների մէջ: Այդ այգիները մի մի եղեմական պարտէզներ էին, ուր ջրերը կարկաչելով հոսում են, և որտեղ կարող ես ամեն տեսակ անուշ, քաղցրահամ մրգեղէններ գտնել. — խաղող, թուփ, թուղ, հիանալի, անուշահոտ, մեծ-մեծ խրձորներ, տանձ, ընկոյզ, ծիրան, դեղձ, կեռաս, «գեաւալ», և այլն և այլն: Կարելի է երեւակայել, թէ ինչ հողիկան հրճուածք էր զգում տէրը, երբ կա-

նաչ խոտի վրայ, ծառի թանձր շուաքում հստած, կողքին սամավարն էր եռում, որ թուրքի ամենասիրելի զուարճութիւնն է, — իսկ հիւրերը կապերտի վրայ ընկողմանած՝ բնութեան այդ շոայլ տուրքն էին վայելում:

Սեպտեմբերի 6-ի արիւնահեղ կռուից յետոյ, երբ Աւգալ-Գիլաֆուլուն աւերուեցին, բնակիչները ցրուցան եղած, Բաղվանլարի գլխին էին վրաններ սարքել, և այնտեղ իրանց խղճալի դարձած գոյութիւնը քարշ տալիս: Վրաններից մինչև այգիները 5-6 վերստ է ընդամենը. բայց սարսափը, սարսափը թոյլ չէր տալիս աչքի առաջ տարածուած, իրանց գուրգուրած այգիներին այցելութեան գնալու: Այգիներն անտէր-անտիրական մնացին, և սկսուեց «ակնընդականը». հսկայ ծառերը, որ տասնեակ տարիներով տիրոջ բարօրութեանն էին ծառայել, ճոճալով՝ տապալում էին ըղձ բարօրութեանն էին ծառայել, ճոճալով՝ տապալում էին կացնի հարուածների տակ. պտղատու տունկերն իրանց պտուղներից մերկանալուց յետոյ, մերկանում էին և՛ ճիւղերից. ցանկապատները կրակը լափեց, և երկուայ դրախտը՝ այսօր աւերածութեան մի նմուշ է ներկայացնում իրանով. միայն այգիների մի մասը մնացին ազատ աւերող ձեռքերից նոյն չափով՝ ինչ չափով որ Նախիջևանիկ-Վարազդարոյնը մնացին: Թէ որքան հարուստ են եղել Աւաղ-Գիլաֆուլուն իրանց մրգեղէնների այգիներով, դժբան ապացոյց, որ այս 1906 թուին մինակ «գեաւալի» այնտեղից հանուեց առնուազն՝ 8,000 րեւը, իսկ տանձը, խնձորն ու ընկոյզը սպառուելու նշոյններ չէին ցոյց տալիս:

Իսկ Գիլաֆուլուեցիք. միթէ նրանք դիմումներ չէին անում... ինչպէս չէ. այն էլ՝ շատ անգամ, դուչէ հայերից էլ շատ: Պրիստաւն էլ եկաւ, նայեց. օֆիցէրներն էլ, իրանց կողակներով, նաչալնիկն էլ, ուրիշ զանազան պաշտօնեաներ էլ, նոյնիսկ Տակալշիրին, Աղղամում մի բանի օր միալուց, հիւրասիրուելուց յետոյ գնաց, նայեց Գիլաֆուլուն, իսկ վերջը... հրաշալի այգիների տեղ՝ ճղակոտոր ծառեր, ամայի դաշտեր...

Պարզ էր, որ կառավարութիւնը «ժամանակ» և «միջոցներ» չունէր քանդուող գիւղացիներին օգնութեան հասնելու... Թէ տընտեսական ինչպիսի ճգնաճամի հասան հայ և թուրք հարեանները, դրան թող վկայ լինեն և՛ բոլոր դժբախտութիւնների վրայ աւելացած կարկուտը, որ սրբեց-տարաւ ցորնի և գարու արտերը:

VI

Մ Ե Ռ Ն Ո Ղ Հ Ե Ր Ո Ս Ն Ե Ր Ը

Հայ-թրքաքան արիւնահեղ ընդհարումն ինչո՞վ է հարուստ, եթէ ոչ՝ անթիւ, անհամար եղեռնական մահերով ու թափուած մեծաքանակ արիւնով: Ընդերկրեայ ցուրտ աշխարհին այս վերջին երկու տարիներս անժամանակ հիւրընկալեցին և՛ հազարաւոր նոր բնակիչներ, որոնց կմախքները կամ գնդակների հարուածներով են զարգարուած, կամ դաշոյնների: Նրանց մէջ կան ծծկեր անմեղ երեխաներ ու մատաղ աղջիկներ, ջուտ բազուկներով երիտասարդներ ու սպիտակամօրուս ծերունիներ, որոնց յանցանքը միայն այս կամ այն ազգութեան պատկանելն է եղել. և եթէ բոորի անունները ցուցակագրուէին, ապա կը կազմուէր մարտի-լրոսագրութեան մի զարհուրելի հատոր, որից միայն արժէն, արբիւն կը ծորար:

Եւ ո՞վ է մեղաւորը այդ ծովացած, արեան. մթթէ Բագուի փողոցներում սպանուած մի որեւէ Բաբայիվ, ինչպէս տքնում են հաստատել շատերը. այդ հաստատման տակ թո՞ղ ապագան իւր ստորագրութիւնը դնէ, եթէ ձիշտ է. իսկ ես անթիւ մահերից կը վերցնեմ այժմ միայն երկուսը, ցոյց տալու համար, թէ երկու կողմերն էլ լինչպիսի տղամարդիկ են շարտել յաւետեանականութեան գիրկը: Դրանք հռչակաւոր, «մեծանձն» մարդիկ չեն թէև, բայց մեծ են իրանց մահով:

Մէկը՝—Աշոտն է:

Մի հասարակ գիւղացի՝ Վարանդայի գիւղերից, հազիւ գրագէտ, բայց օժտուած բնութիւնից խօսելու ձիրքով և ըմբռնողութեան մեծ կտրովով. պարզասիրտ, դիւանագիտական խորամանկ միջոցներից փախչող: Նա բոլորովին հասկացողութիւն չունէր, թէ երկրագունդն արեգակից բանի անգամ էր փոքր. չգիտէր, թէ գլխաւոր Միջօրէակնը ձրտեղով է անցնում. չգիտէր, թէ Մարքսըն ինչ է բարոգել, Դարվինն՝ ինչ. բայց մի բան շատ լաւ գիտէր.—որ հայ-թրքական ընդհարումներից երկու ազգերի տունը պիտի բանդուի, որ հայերը թուրքերին, կամ թուրքերը հայերին «յաղթելուց» երկուսն էլ պիտի յաղթուեն յօգուտ տիրող ցան-

կութիւնների, և որ ամեն ջանք, ամեն հնարաւոր միջոցներ պէտք է գործ դնել՝ խայտառակութիւնների առաջն առնելու:

Եւ նա հաշտութեան թեւաւոր գաղափարներով զինուած, մտնում էր թուրք Դիլագարդան, Ղաջար, և այլ գիւղեր, եռման հասած ոգևորութեամբ խօսում ժամերով, վիճում, քարոզում, մի զարմանալի վարպետութեամբ ապացուցում պրօվակացիայի ներկայութիւնն ու ձգտումները, տիրող կարգերի խեղդող յատկութիւնները մատնանշում: Նա երբէք չյոգնեց. այդ գաղափարով մոլուած մարդը, այդ գաղափարի «գէլվիշը» իւր գծած ինքնուրոյն ուղին ունէր, որով նա քայլում էր, չճանաչուած, չմեծաբուած, որին սակայն նա չէր էլ ձգտում: Թուրքերը նրան սիրեցին, իրանց դարգերը նրան հաւատացին, և սրտաբուղի յարգանքներով վարձատրեցին «Աշոտ-բէկին». մի բէկ, որի ոտներին մինչև վերջ՝ կօշիկներն անծանօթ մնացին. տրեխներ... և եթէ կօշիկներ լինէին նրանց տեղ, գուցէ սաղ չգային:

Ղարաբաղի ամեն անկիւններում վաւօղը ծխեց. լինչ կարող էին անել մի, կամ մի քանի հայ ու թուրք Աշոտներ մի կուռի ժամանակ, երբ մարդիկ անագին տարածութեան վրայ՝ միմեանց ոչնչացնելու հիւանդութեամբ էին վարակուած. էլ ոչ մի բժիշկ օգնել չէր կարող: Եւ ճակատագրի մի տարօրինակ հանաքով՝ Աշոտը հրացանը ձեռքին, ինքնապաշտպանութեան խմբերից մէկի գլուխն անցած, դուրս է եկել այն թուրքերի առաջ, որոնց մէջ նա հաշտութեան մասին էր աղաղակել:

Կռիւլ տաք էր, երկարատեւ. հայերը կարողացել էին թուրքերին յետ մղելով՝ մտնել Ղաջարն ու վառել. բայց օգնութեան են հասնում բազմաթիւ թուրք խմբեր, և հայերը նահանջում են, գործը վերջացած համարելով: Սակայն թուրքերն իրանց «յաղթութեւն» էժան նստացնել չեն ցանկանում ու արագութեամբ յառաջանում են: Այստեղ, այնտեղ շատանում է ընկնող հայերի թիւը. հարկաւոր է նահանջն ապահովել: Եւ Աշոտը մեն-մենակ կանգնում է արշաւող թուրքերի առաջ: Ճարպիկութեամբ արձակած գնդակները թուրքերին մի առ ժամանակ կանգնեցնում են. նահանջի մի թեւ կանոնաւորում է: Բայց Աշոտը դուրս գալ էլ չէր կարող. նրան շրջապատել են, իսկ ինքը կռուելու այլ ևս միջոց չունի. փամփուշտները վերջացել են...: Նա բռնում է հրացանի ծայրից, և ուժեղ թափով՝ զարկում քարերին. հրացանը փշրւում

է և անպէտք դառնում թշնամու համար: Հէնց այդ րոպէին թուր քերի մի գնդակ գալիս, ցրւում է Աշոտի ճակատը. և նա, փշրւած ճակատով՝ ընկաւ իւր փշրուած հրացանի կողքին:

* *

Միւսը՝ Ումուդտուկի Ալէքսէր-բէկն է:

Մուսի սառնորակ աղբիւրների վրայ մտած ու միծայած մէկն էր նա: Իւր ոչխարների ու տաւարների հետ միանգամ Սարսեանգով Մուսի մարմանդ արօտները ելնելը նրա համար աւելի թանգ արժէին, քան քաղաքների բոլոր ոսկիներն ու արծաթը: Մանկութիւնից էր նա սովորել Մուսին ու սիրել նրան: Քանի՜ բանի անգամ էր նա այդ անտառապատ լեռան կարկաչուն աղբիւրների գլխին նստել, քարոտ ծերպերից այծեամիւսեր ցած բերել, ցողապարդ կանաչով ման եկել: Այնտեղ, աղքատիկ վրանի առաջ նա շատ անգամ էր ոչխարներ մորթել, սամովարը դրել և թուրքերի գերազոյն բէֆն արել: — աշխարհի կեանքը դառնացնող վշտերին անծանօթ, առողջ ու անհոգ, սարերի լանջերում «բեաբաբն» ու «չայն» հիւսկը տան: Տասնհակ երկար տարիներ նա այդպէս էր վայելել կեանքը:

Բայց պայմանները փոխուեցին. չար ոգին իւր սեամած թեւերն այդ կողմերում ևս տարածեց, արիւն մաղելու համար: Աւերումից Ալէքսէր-բէկի հայրենի գիւղն, Ումուդտուն, շատ մարդիկ դիտապաստ ընկան, իսկ ինքը, Ալէքսէր բէկն այդ միջոցներում գերի ընկաւ հայերի ձեռքը: Բէկը տեսել էր, թէ ինչպէս կոտորուեցին իւր ազգակիցները. սա տեսել էլ էր, թէ ինչպէս էին թուրքերն իրանց ձեռքն ընկած հայ գերիներին կոտորել... այժմ ինքը թուրք էր՝ գերի ընկած հայերի ձեռքը և զգում էր, որ փրկութիւն չկայ:

Իսկ այնտեղ, իւր դէմ ու դէմ, գեղածիծաղ Մուսն է ցցուել, թուխ անտառներով պճնուած:

Եւ բէկը դարձաւ հայերին.

— Ինձ բաց չէ՞ք թողնելու:

— Ո՛չ, — եղաւ պատասխանը:

— Գիտեմ. բայց նամարդ մի լինիք, թողէք վերջին աղօթքս անելու:

— Կարող ես:

Մահուան շէմքում կանգնած, նա չյիշեց իւր կնոջն ու երեխաներին, որոնք երկու րոպէից յետոյ որբ պէտք է մնային. նա չսգաց իւր աւերուած ծննդեանիքը, նա հոգու փրկութիւն չհայցեց մարգարէներից, և նա ստորանալով՝ չուղեց ազատութիւն, կեանքի բաշխումն աղերսել թշնամիներից, մօտալուտ մահից սարսափած՝ նա չարտասուեց, չգողաց. այլ գունաթափ երեսը դարձնելով Մուսին՝ կանչեց անձկութեամբ.

— Է՛յ Մուսի, Մուսի... Էյ իմ պաշտած, սիրած Մուսի... ամեն տարի քո ուխտաւորդ եմ եղել, Մուսի. ամեն տարի քեզ հինգ մատաղ եմ նուիրել, Մուսի... էլ չեմ տեսնի քո կանաչ եայլաղներդ, էլ քո ծաղիկներով զարդարուած, սառն աղբիւրների ջրերով երեսս չեմ լուսնայ, էլ Սարսեանգը չեմ բարձրանայ՝ քո աննման հովիտներում վրանս վեր թողելու... Էյ Մուսի, Մուսի... շատ քէֆեր եմ քաշել քո դօշերում, շատ քաղցր, երջանիկ օրեր եմ անց կացրել քո ծոցերում... մօր տեղ մայր, հօր տեղ հայր ես եղել ինձ համար, Մուսի... հալալ արա ինձ տուածդ, և ես էն կեանքում էլ քեզ չեմ մոռանայ, ա՛յ իմ սրտիս սիրած, իմ ազիզ Մուսի... մնաւ բարով...:

Նա վերջացրեց իւր «աղօթքը». բնութեան զաւակը, սարերի ղրղին, սիրահարուած բանաստեղծի նման՝ իւր վերջին երգն էր նուիրում սիրած լեռներին: Իսկ այնտեղ... արդէն հրացանն էին վեր քաշում:

VI

«Հ Ա Շ Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն»

Ի՞նչ հետեանքներ ունեցաւ ընդհարումը:

Տասնութէկ ամսուայ երկու սպառազինուած բանակների ընդհարումները ի՞նչ հետեանքներ կուենան, երբ առևտուրը կանգ առնի, դաշտերը չհերկուեն, հաղորդակցութեան ճանապարհները փակուեն և մէջտեղ միայն կրակն ու վառօդը, վրէժխնդրու-

թիւնն ու փոխադարձ անվստահութիւնը տիրէ: Եթէ խնդիրը մի փոքրիկ շրջանի, մի որևէ դաւառի վերաբերէր, էլի կարելի էր ցաւին դարման տանել. բայց երբ խնդիրն ամբողջ նահանգներէ էր վերաբերում, այդտեղ ի՞նչ դարման:

Ուժասպառ եղաւ ժողովուրդը. նա արիւն էր ծորում, բայց ոչ ոք ուշք չդարձրեց. նա արտասուք էր թափում, և ոչ ոք չախտեց նրա արտասուքը սրբել: Բողոքները մնացին բողոք, գանգատները՝ գանգատ. յանցաւորները չպատժուեցին, աւաղակները կախաղանի չարժանացան և հաւատն անսահման պակասեց դէպի կառավարութիւնը:

Յոգնած, արիւնաքամ ժողովուրդն էլ հաւատ չէր ընծայում զանազան «խիստ», «անողորմ» հրամաններին, թէ՛ մեղաւոր կողմը քարուքանդ կ'անուի կառավարութեան ձեռքով. որովհետեւ իւրաքանչիւր այդպիսի հրաման, շատ անգամ հէնց նոյնիսկ հետեւել օր հերքում էր գործնականօրէն: Էլ ստիպուած թափօրներ կատարելն ու համըրյոնները հմայք չունէին, և մարդիկ դառնապէս ժպտում էին այդ կատակերգութիւնների վրայ: Վարանդայի ժողովուրդն արդէն մի անգամ, Սեպտեմբերի 9-ին, տեսել էր այդ յուզայական համըրյոնները... Սակայն վերջապէս հարկաւոր էր, հարկաւոր էր վերջ դնել արիւնհեղութիւններին ու աւերածութիւններին: Եւ հազար ու մի միջոցներ էին մտածում, հաշտութիւնը, նախկին անձկալի հաշտութիւնը վերականգնելու:

Կարծես այդ փափագին արձագանք տալու և իրապօրծելու համար, այդ օրերը Գիւլաֆլուի աւերակներից անցնելով՝ Նախիջևանիէ մտաւ իշխան Վաչնաձէն, Շուշուայ գաւառապետի առաջին օգնականը: Ժողովուրդը դողում էր, և արդէն տուգանքների ու «չնեք հալածելու» մասին էր մտածում. բայց գաւառապետի օգնականը իշխանաւորի արհամարհոտ վերաբերմունք ցոյց չտուաւ, խօսեց ժպիտը երեսին: Ժողովուրդը սիրտ առաւ, իւր ցաւերը պատմեց թարգմանի միջոցով և խաղաղութեան վերականգնումն ու կառավարչական արդարադատութիւն խնդրեց:

— Ես դրա համար էլ եկել եմ ու վճռել՝ անպայման խաղաղութիւն հաստատել — ասաց նա. — միայն, որքան էլ ես բարի ցանկութիւններ ունենամ, չեմ կարող կեանքի մէջ մտցնել, եթէ ժողովուրդն ընդառաջ չգայ ինձ:

— Մենք ձեր ծառան ենք խաղաղութեան գործում, — միաբերան կանչեցին գիւղացիք:

— Թուրքերի հետ էլ խօսել եմ. նրանք մեծ տրամադրութիւն ունին հաշտուելու: Ես այժմ գնում եմ Աղդամ. այնտեղ նորից կը խօսեմ թուրքերի հետ, վաղը չէ, միւս օրն այստեղ կը լինեմ, տեղ կը նշանակենք ձեր և թուրք ժողովրդի ժողովուրդը համար, կը հաւաքուէք, և երբ ժողովուրդն իսկապէս հաշտուի, էլ միւս տարիները հեշտութեամբ խանգարել չեն կարող:

Ճիշտ որ, երկու օրից յետոյ եկաւ իշխանը: Նրան ներկայացան ինքնապաշտպանութեան երկու ներկայացուցիչներ, ամբողջ 3 ժամ տեւեց խօսակցութիւնը, որի ժամանակ յայտնուեց, որ թուրքերը պայմաններ են մշակել ինչպէս Շուշում, նոյնպէս և Աղդամում: Վերջնական ժամադրութիւն նշանակեց դեկտեմբերի 12-ը. այդ օրը նա պէտք է գար մի քանի թուրք ազդեցիկ անձնաւորութեանց հետ:

Դեկտեմբերի 12-ին եկաւ իշխ. Վաչնաձէն, սակայն առանց թուրքերի, ընկեր ունենալով մի կազաչի օֆիցէր ու մի քանի ստրաժնիկներ միայն: Թուրքերի բացակայութիւնը նա բացատրեց, որ դեռ մարդիկ չեն ընտրել, բայց մի քանի օրից նրանք իրանց բէկերով ու խաներով կը հաւաքուեն Շիլուի մօտ գտնուող Նախիջևանիկեցոց այգիները, որտեղ պէտք է հաւաքուեն և հայերը: Ինքնապաշտպանութեան երկու ղեկավարներն առարկում են, որ ընտրած տեղը անաջող է, կրքերը դեռ չեն հանգստացած, հայերը երկիւղ կը կրեն այնտեղ իջնելու. աւելի լաւ է, թող թուրքերն էլ, հայերն էլ հաւաքուեն Ասկերանից ներքե գտնուող կոզակների պոստը, կամ, քիչ ներքե. և թուրքերի կողմից գան ոչ թէ բէկերն ու խաները, այլ ինքը՝ ժողովուրդը: Վաչնաձէն հաւանութիւն տուաւ և խոստացաւ այդպէս էլ կարգադրել:

Ի նկատի ունենալով, որ իշխան Վաչնաձէն բոլոր գործերում որոշ չափով անկեղծութիւն և անաչառութիւն էր նկատում, որ ներկայ հաշտութիւնը կարող է, գուցէ, իսկապէս իրականանալ, քանի որ Ասկերանը ճշշում է թուրքերին և նրանք մեծամեծ վրասներ են ունենում անձնական և նիւթական, որ ձմեռը մտնում է իւր խիստ շրջանն ու վեցամսեայ հանգստութիւնը կարող է սովորական դառնալ, եթէ այդ ժամանակամիջոցում երկուստեք զադարեն կոտորածները, ուստի երկու ղեկավարները

ցանկալի հաշտութեան հեռանկարով տողորուած՝ հաշտութիւնը մօտաւորապէս արմատօրէն դարձնելու համար՝ պայմաններ են գնում, որպէսզի իշխանը խօսէ թուրքերին և նրանք միջոց ունենան հայերի պայմանների մասին խորհելու:

Ա). Քանի որ փոխադրութեան միջոցներն ու հաղորդակցութեան միակ ճանապարհը թուրքերի ձեռքին է, քանի որ Շուշուայ հայերը երկու անգամ շատ են, քան թուրքերը, ուստի բոլոր բն: րած անհրաժեշտ կենսական մթերքների երկու երրորդականը հայերի համար պէտք է լինի, իսկ մէկ երրորդականը՝ թուրքերի Այս պայմանը նրա համար է, որ հայերի մէջ կասկած չմնայ, թէ իրանց հարեանները մթերքներով լցնում են ամբարները, ապագայում հայերին սոված թողնելու համար: Եւ բոլոր ֆուրգօնները խուզարկութեան պէտք է ենթարկուին Ասկերանում՝ հայերից և թուրքերից կազմուած մի յանձնախմբով:

—Այդ մասին ոչ ձեռք, ոչ թուրքերի կողմից ոչ մի պայման ընդունել չի կարելի, — ընդհատեց Վաչնաձէն. — այն բոլոր ապրանքները, որ կ'ուղարկուեն ուրիշ քաղաքներից Եւլալի-Շուշի, պէտք է տեղ հասցնուին աւանց նայելու, թէ՛ ո՞րն ունի է: Ես լիազօր եմ փոխադրութիւնը կարգադրելու գործում:

Եւ նա հանեց դեկտեմբերի 4 թուագրով, մէկը գաւառապետ Ֆրէյլիխի, միւսը՝ դեներալ նահանգապետ Ֆրէյլիխի ստորագրութեամբ: Ֆրէյլիխն ի միջի այլոց գրում էր. — «Շուշուայ կառաւանի դուրս գալու մասին Ձեզ՝ առանձնապէս կը հաղորդագրուի, իսկ Եւլալիից դուրս գալու մասին՝ հեռագրով հաղորդակցեցէք Զիվանշիրի գաւառապետի հետ»: Իսկ Ֆրէյլիխը հեռագրում էր, որ ուղարկեց արդէն երկու հարիւրակ Սև-ծովեան գնդից, մի էսկադրա զրազուներին և արտիլլերիայի հետ դէպի Աղգամ, Եւլալիից Շուշի մթերքների անտրդել փոխադրութեան համար:

—Տեսնում էք, որ այդ մասին պայման առաջարկելն աւելորդ է, — ասաց Վաչնաձէն, թղթերի ընթերցումից յետոյ:

Բ. Քանի որ Շուշին է ծայրերին արձագանք և ուղղութիւն տուողը, ուստի բանդել թէ թրքական և թէ հայկական դիրքերը, որտեղ որ կան:

—Այդ արդէն Շուշուն է վերաբերում. այնտեղ խօսում են

հաշտութեան մասին և հաւանական է, որ այդպէս վարուեն, — ասաց իշխանը:

Գ. Դարնանը քոչուորները սար պիտի ելնեն. դրութիւնը կարող է վտանգաւոր դառնալ, եթէ միջոցներ չմշակուեն քոչուանցներուց հանգիստ մնալ և արտերը հարածացնել: Ուշադրութիւն դարձնել, որպէսզի կողմնակի, քոչի հետ կապ չունեցող, զինուած ուժեր սար չբարձրանան:

—Դա ամենահրատապ խնդիրն է, որի մասին կը խօսուի ներկայացուցիչների հետ:

Դ. Բաց թողնել բոլոր հայ գերիներին, փոխանակելով թուրք գերիներով, եթէ կան:

Ե. Թուրք բանակցող ներկայացուցիչների մէջ լինին երկու հոգի իրանց սօցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութիւնից, որպէսզի հայերը հաւատ ընծայեն բանակցութեան անկեղծութեանը: Այս պայմանը կարևոր է նրանով, որ թուրք սօցիալ-դեմոկրատները աւելի լայն և ժողովրդասէր հայեացքներ կունենան: Իսկ եթէ թուրք կուսակցութիւնը չունեցաւ ուժեղ ներկայացուցիչներ, այն ժամանակ բանակցութեան գան ժողովրդի միջից կը թուած, լուսամիտ մարդիկ, սակայն անպայման ոչ-պօլիցիական, ոչ աւազակ և ոչ նրա ընկերը եղած երբ և իցէ:

—Լաւ է, — վրայ բերաւ իշխանը, — միայն ի նկատի ունեցէք, որ թուրք սօցիալ-դեմոկրատական կուսակցութիւնը եթէ գոյութիւն էլ ունի, ժողովրդականութիւն չի վայելում, և հաշտութեան խնդրում դեր խաղալ չի կարող:

Զ. Քանի որ վիճակագրութիւնը պարզ ցոյց է տալիս, թէ թուրքերն աւազակային գործերում ինչ ահագին տոկոս են կազմում, ուստի երաշխաւորութիւն տան, որ ոչ մի միջոց չեն խնայի աւազակութիւնը խեղդելու գործում, որ և կը խոստանան կատարել հայերը, հայ աւազակների վերաբերմամբ:

Է. Հայերը երաշխաւոր են թուրք ճանապարհորդների և նրանց ապրանքների ապահովութիւնը հայկական մասում, իսկ թուրքերը՝ հայերի և նրանց ապահովութիւնը՝ թրքական մասում:

Եւ առ այժմ՝ Ը. Դադարեցնեն այն վերաւորական վերաբերմունքը, որ թուրքերը միշտ տածում են դէպի հայ ճանապարհորդներն Աղդամում, Ղարբանդ, Բարդա և այլն:

Ընթերցումը վերջացնելուց յետոյ, իշխանն ընդհանրապէս

իւր գոհանակութիւնը յայտնեց: Խօսակցութիւնն այնուհետեւ բաւական երկար շարունակուեց և սիրալիր, ընտանեկան զրոյցներէ բնաւորութիւն էր կրում: Գիւղացիք պատկառանքով, հեռուից-հեռու նայում էին «կենսազին» և միմեանց ականջի փսփսում:—էս մարդը լաւ մարդ է երևում:

Վաչնաձէն ճանապարհուեց Աղզամ, վերջնական ժամանակ դնելով ամսի 17-ը:

Հայերն անհամբեր կերպով սպասում էին դեկտեմբերի 17-ին. վերջապէս հասաւ այդ օրը. եկաւ Վաչնաձէն նոյն օֆիցերի և ստրաժնիկների հետ: Էլի թուրքերը չկային: Իշխանն ուրախ-ուրախ յայտնեց, որ բոլոր նախապատրաստական գործերը վերջացել են և երեք օրից յետոյ թուրք ժողովուրդն իրա բէկերով, խաներով ու աղալարներով՝ Աղզամի շրջակայքից կը հաւաքուեն Ասկերանից 2—3 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուող ուռնիներէ տակ, որտեղ և պէտք է հաւաքուեն հայերը:

Տեղի ընտրութիւնը լաւ էր: Բայց ինչո՞ւ էր, խիստ, այսքան ուշանում գործը. միթէ էլի հանդիսատես ենք հին կօմեդիաների շարունակութեանը. օր օրի վրայ ծախելով՝ դրութիւնն աւելի էր լրջանում. մասնակի, թեթեւ յարձակումները շատանում էին: Մանաւանդ այդ դանդաղելն անհասկանալի էր թուրքերի կողմից, որ զովհետեւ Ասկերանը դեռ շարունակուում էր փակ մնալ. ճանապարհով թռչունն անգամ չէր անցնում, բացի փոստից, իսկ Շուշուայ թուրք ազգաբնակչութիւնը կատարելապէս սովի էր մատնուած, և նրանք լոբին աղում էին և նրանից հաց թխելու փորձեր անում:

—Միենոյն է,—ասաց հայ խօսակիցներից մէկը,—մենք Ասկերանը երբէք բաց չենք անի, մինչև որ հաշտութիւնը չկայանայ: Որովհետեւ Ասկերանը բաց անել, թուրքերին պաշար հասցնել, նշանակում է մահուան դատապարտել հաշտութեան խնդիրը:

—Այն ժամանակ մենք կը բանանք, մենք,—բացականչեց օֆիցերը, կրծքին զարկելով.—երբ կը գոռան թնդանօթները, Ասկերանն ինքն իրան կը բացուի:

—Բացէք,—պատասխանեց խօսակիցը,—բայց մի մոռացէք, որ Աղզամը ևս բանալ է հարկաւոր: Այն ժամանակ միան կը հաւատանք, որ կառավարութիւնն անաչառ, անկողմնակալ կերպով է վերաբերում դէպի երկու ազգերը:

Խօսակցութիւնը վերջանալու մօտ էր, և որոշում էր, թէ՛ ամսի 20-ին ժամը քանիսին պէտք է հայերը նշանակուած տեղը հաւաքուեն, երբ մէկէնիմէկ հրացանների մի խուլ որոտոց բարձրացաւ... Թուրքերը յարձակուել էլի Խրամուրթի վրայ...:

Հաշտութիւնն էր այդ, կնքուում էր...:

Վաչնաձէն նայեց օֆիցերին, դառնապէս ժպտաց, ապա ձի նստելով՝ ճանապարհուեց դէպի Շիլլու, հաշտութեան գործը թաղուած համարելով: Այնուհետեւ էլ նա չերևաց: Չենք երաշխաւորում, բայց ստրաժնիկներից մէկն ասում էր, թէ նա ծածուկ Աղզամից հեռացել է Թիֆլիզ, որովհետեւ թուրքերը վերջերում սկսել էին վատ աչքով նայել նրան:

VIII

ՊՍԺՈՂ ԱՐՁԱՒԱԽՈՒՄԻՐԸ

Վարանդան բացառութիւն չկազմեց. այնտեղ ևս մտաւ պատ-
ժող արշաւախումբը, իրան յատուկ բոլոր սարսափներով: Աւել-
բուած երկիրը հեծեծաց, տնրաց «փրկիչների» հարուածների տակ,
սաթայէլեան բրբիջ յարուցանելով բարացած սրտերում:

Ինչո՞ւ էր այս պատժողական գործամասը... միթէ ժողովուրդըն ապստամբել էր. հարկ չէ՞ր տալիս, զինուորագրութեան չէ՞ր գնում, ուսաներին հալածում էին. կամ գուցէ Վարանդացիք թուրքերի վրայ անընդհատ յարձակումներ գործելով՝ Ռուսաստանի ընդ-
հանուր խաղաղութիւնն էին խանգարում. թէ՛ կառավարութիւնն անպատճառ ցանկանում էր հայ-թրքական ընդհանրութիւնին վեր տալ, բայց հայերը նենգօրէն, կրկնակի ուժերով վառում էին հրդեհը... Ո՛չ, դրանից ոչ մէկն էլ չկար. և եթէ կար մի որեւէ «յանցանք», ապա այդ այն էր, որ հայերը կարողացել էին պաշտպա-
նուել, և Վարանդայի ու Խաչէնի ոչ մի զիւղն աւարի չէր մատ-
նուել. ի՞նչպէս կարելի էր, որ ներկայ պագրոմների տարում

Երմօլաեը հրամայեց հաւաքել և մի տեղ դարսել տնային իրերըս, յետոյ վառօդը ցրուեց, կերօսին շաղ տուաւ սենեակում և դուրս գալով՝ անձամբ վառեց: Այրուեց իմ երկյարկանի տունս՝ իմ ամբողջ կարողութեամբ, հացի ամբարովս ու ճոթեղէնի պահեստովս,—ընդամենը՝ 8—10 հազար բուբլու: Ընդհանրապէս աւերածութիւններին ղեկավարում էր Երմօլաեը: Երբ հրդեհն ըսկսուեց, իմ աներս՝ Բաբա-Աթաը կամեցաւ հանգցնել կրակը, բայց Երմօլաեը հրամայեց քշել նրան, և կողակները նրան հրեցին կրակի մէջ: Բաբան հազիւ ազատուեց. Երմօլաեը յետեիցն ասաց.—Հը, ինչ է, շան որդի, սիրտդ ցաւում է:

2) Առաքել Շաբարեան.—տանուտէր Տեղի գիւղի հասարակութեան. ներկայ լինելով Մուսայէլեանցի հարցաքննութեանը, հաստատեց վերոգրեալը և հետեւեալն աւելացրեց.—Երբ արշաւախմբին հրաման տրուեց ճանապարհուել Ազոխ և պատրաստուել էին դուրս գալու, Երմօլաեը վեցնելով մի օֆիցէր և մի քանի կողակներ, նրանցից մէկին Մելիք-Ասլանովի դստը մի քսակ վառօդ տուաւ: Մելիք-Ասլանովը գնաց Մուսայէլեանցի տուն, թափեց քսակի վառօդը, հրամայեց տնային իրերը հաւաքել մի սենեակ, յետոյ հէնց ինքը կերօսին թափեց իրերի և յատակի վրայ, ու լուցկիով վառեց. հրդեհն սկսուեց. մօտ վազեց Մուսայէլեանցի աներ Բաբան և ցանկանում էր հանգցնել. Երմօլաեը կողակներին հրամայեց քշել նրան. բայց նրանք Բաբին հրեցին կրակի մէջ: Բաբան հազիւ ազատուեց: Այդ բոլորը ես ինքս անձամբ տեսել եմ, և, իրոք տանուտէր, ուղեկցում էի Երմօլաեին, օֆիցէրին ու կողակներին այն ժամանակ, երբ նրանք Ասլանբէկի բակից վերցրած վառօդով գնում էին Մուսայէլեանցի տունը վառելու: Ո՛րտեղ, կամ ումից էին վերցրել վառօդը, չգիտեմ. բայց հաստատում եմ, որ խուզարկութեան ժամանակ հայերի տներում վառօդ չի գտնուել:

* *

1) Թադուհի Գուշեանց, 30-35 տարեկան.—Երբ արշաւախումբը եկաւ և կանայք փախան, ես էլ փախայ. կողակները վազում էին մեր յետեից. յղի լինելով՝ ես երկիւղից ծնեցի տղայ, որ հէնց այնտեղ էլ մեռաւ:

2) Ազիզգիւլ Ջաւադեանց, 50-55 տարեկան.—Կիրակի երեկոյեան մեր տուն խուժեցին կողակները, թուով 10 հոգի: Ծեծեցին իմ ծեր ամուսնուս: Տուն թափուելով՝ սկսեցին թալանել, յետոյ ինձնից կպան՝ բռնաբարելու համար. ես թոյլ չէի տալիս, բայց կողակները ծեծեցին, վեր գցեցին և սկսեցին բռնաբարութիւնը. ես ուշաթափ եղայ:

3) Մանուշակ Փուլեանց, 35 տարեկան.—Ես չկարողացայ փախչել, որովհետեւ ծծի երեխայ ունիմ և միւս երեխաներս էլ փոքր են: Մեզ մօտ խուժեցին երեք կողակներ, ծեծեցին, տանջեցին ամուսնուս և բոլոր երեքն էլ բռնաբարեցին ինձ: Իմ ամուսինս այնքան ծեծուեց, որ մինչև այժմ էլ հիւանդ է: Դեռ այժմ իսկ ինձ վրայ կան բռնութեան հետքեր:

4) Մարիամ Ավանէսեանց, 60 տարեկան.—Ամուսին ունիմ: Ես, ինչպէս պառաւ կին, չփախայ այն ենթադրութեամբ, թէ ինձ չեն կպչի: Կողակներին բաց թողեցին. նրանք թափուեցին տըները, սկսուեց թալանը, ծեծն ու բռնաբարութիւնը. ամեն կողմերից օգնութեան աղաղակներ էին լսում. բայց իշխանաւորներն ուշադրութիւն չէին դարձնում: Մեր տանը փշրեցին սենեակների կողպած դռների կողպէքներն ու թալանեցին արծաթ, շորեր և այլ իրեղէններ, յետոյ էլ բռնաբարեցին ինձ: Մեր տան կողակները 4—5 հոգի էին: Արդէն երկու շաբաթ է անցել, ուստի և բռնութեան հետքերն անհետացել են:

5) Բալախանում Չիթչեանց, 25 տարեկան.—Ծծի և ուրիշ մանր երեխաներ ունենալով՝ ես փախչել չկարողացայ. ամենազարհուրելի բռնութիւնները կողակներն իմ տանս գործադրեցին. կողակներն սառնածին-առանձին խմբակներով մի քանի անգամ յարձակուեցին մեր տան վրայ. աղջիկս, 4 տարեկան Նադէժդան, երկիւղից վախճանուեց.—առաջ նա առողջ էր.—իսկ Արմենակ տղաս մինչև այժմ էլ հիւանդ, երկիւղից պառկած է անլողնում: Իւրաքանչիւր խմբակ մտնում և բռնաբարում էր ինձ. այդպիսի խմբակներ 6 թէ 7 պէտք է լինէր, լաւ չեմ յիշում, որովհետեւ ես զրեթէ ուժաւոր ընկած էի, իսկ կողակների գնալուց յետոյ հիւանդ պառկած էի, և այժմ էլ հիւանդ եմ:

6) Մայկօ Սարգսեանց, 16—17 տարեկան.—Ամուսնանալս երկու տարի է: Ես փախչել չկարողացայ: Գիշերը մեզ մօտ եկան երկու կողակ, ծեծեցին ամուսնուս, դուրս քշեցին տնից, իսկ

ինձ՝ երկուսն էլ բռնաբարեցին. յետոյ հաւաքելով գին ունեցող իրերը, հեռացան (դէմքով գեղեցիկ է):

7) Նախշուն Նաղիրեանց, 50 տարեկան:—Բռնաբարուած և թալանուած է:

8) Թամամ Սարիեանց, 40 տ.—Բռնաբարուած է կողակներէց և կողոպտուած:

9) Շողակաթ Չախմախեանց, 14 տ.: Ես այն կանանց թւումն էի, որ չէին կարողանում թագնուել: Երկուշաբթի առաւօտ սանդուղներով մեզ մօտ ելան երկու կողակ, ես սենեակ փախայ և ուզում էի թագնուել, բայց նրանք ներս ընկան, և մէկը միւսի յետեից բռնաբարեցին, ինձ կուսութիւնից զրկելով: Ես ուշաթափուեցի:

*
**

Տ Ե Ղ Գ Ի Ի Ղ

1) Սիրանոյշ Եգանեանց, 40 տ.—կողակներն ինձ բռնաբարեցին և թալանեցին:

2) Մեհրի Մովսիսեանց, 50 տ.—ինձ բռնաբարեցին և կողոպտեցին:

3) Մարիանգիւ Օհանջանեանց, 17 տ.—Մեր տանը միայն ծեր հայրս էր: Ներս խուժեցին 6—7 մարդ, հօրս ծեծելով դուրս արին տնից և երեք հօգի ինձ բռնաբարեցին: Ամուսնացել եմ բարիկենդանին: Բռնութեան հետքեր եղել են, բայց անցել են:

4) Մարիամ Հայրապետեանց, 16 տ.—Ամուսնացել եմ բարիկենդանին: Չարչարման շաբթի երեքշաբթի օրը, ցերեկով, խուժեցին 6 կողակ. տանը ես էի և մայրս: Մօրս դուրս վռնդեցին, իսկ ինձ բռնաբարեցին ամենքը: Այժմ ամուսինս այդ խայտառակութիւնից յետոյ ինձ թողել է ու ծածկուել:

5) Թամամ Ապրիեանց.—Բռնաբարուած և կողոպտուած եմ գիւղում:

6) Մանուշակ Աբաղեանց և Բաջի Գրիգորեանց.—Բռնաբարուած ենք գիւղի յետում, երբ փախչում էինք:

7) Թութի Աղաջանեանց, 35 տ. կողակները յարձակուեցին ինձ վրայ փախչելու ժամանակ և գիւղի յետը, կամրջի վրայ բռնաբարեցին ու կողոպտեցին:

Ա Ձ Ո Խ Գ Ի Ի Ղ

1) Մարգարիտ Գրիգորեանց, 45—50 տարեկան:—Ես փախչել չկարողացայ. ինձ բռնաբարեցին և կողոպտեցին: Ամուսնուս այնպէս են ծեծել, որ նա պառկած է և չի կարողանում շարժուել:

2) Մարիամ Գրիգորեանց, 35—38 տարեկան:—Հինգ կողակ թափուեցին և մեզ մօտ: Թալանեցին տունը, սկսեցին ինձ քաշ տալ. ես անձնատուր չէի լինում, պատուեցին ներկայացրած շորերը և ինձ բռնաբարեցին:

3) Խուրդա Վանէսեանց, այրի,—տունս թալանուած է, ես բռնաբարուած եմ գիւղից դուրս:

4) Մանուշակ Յարութիւնեանց, 28 տարեկան: Ես հաց էի թխում, յանկարծ ներս խուժեցին մի քանի կողակներ, բռնեցին ինձ ու բռնաբարեցին: Ես ուշաթափուեցի:

5) Նանա Բալասանեանց, 20 տարեկան.—Ինձ բռնաբարեցին. մենք հարսին թագցրել էինք այգիներում. երբ փախանք, նրան էլ բռնաբարեցին. իսկ ամուսնուս բռնեցին, ծեծեցին և թիւր կոտրեցին: Տունը կողոպտել են:

6) Մհարնազ Հայրապետեանց.—Ինձ բռնաբարեցին այգիներում, հոր փախչում էի. տունս թալանել են:

7) Մհարնազ Բալասանեանց, 35 տարեկան.—Ես բռնաբարուել և թալանուել եմ գիւղից դուրս:

8) Բախճագիւ Ակոբեանց, 25 տ.—Երբ ես պատրաստուում էի փախչելու, կողակները բռնեցին, տուն քաշեցին և բռնաբարեցին, յետոյ՝ կողոպտեցին: Ներկայացրածիս վրայ արծաթէ զարթեր են եղել, կողակները թալանել են:

9) Նուբար Բալասանեանց. բոլորովին որբ:—Ես Ագիգ բիւրուս հետ փախչում էի կողակներից գէպի սարերը: Երկու կողակ ճանկեցին ինձ ու բիւրուս սարերում և բռնաբարեցին մեզ: Իմ կուսութիւնս խախտեցին:

10) Ագիգ Բալասանեանց, 35 տ.—հաստատում է Նուբարի ցուցմունքը:

11) Դաստա Թիւնեանց, 35 տ. այրի:—Ես կարողացել էի 12 տարեկան սղջկաս ուղարկել սարերը, իսկ ինքս 9 և 3 տարեկան երեխաներիս հետ՝ չհասայ: Ճաշից յետոյ ինձ մօտ խուժեցին 4 կողակ, բոլոր չորան էլ, երեխաներիս աչքի առաջ ինձ բռնա-

բարեցին, յետոյ պահանջեցին, որ եւ համբուրեմ նրանց անպամները, բաց անելով առաջիս: Եւ զարհուրանքի մէջ էի, կողակներն ինձ սպառնում էին մորթել. ստիպուած եղայ համբուրել: Այդ բոլոր խայտառակութիւնները կատարւում էին 9 և 3 տարեկան երեխաներիս առաջ:

12) Մինա Գաբրիէլեանց, 40 - 45 տարեկան, այրի:—Վեց կողակ մօտան ինձ մօտ, ծեծեցին ու բռնաբարեցին ինձ, յետոյ տունը թալանեցին:

13) Աիլազա Աւագեանց, մօտ 60 տարեկան:—Եւ տղիս իւր կնոջ հետ կարողացել էի լեռներն ուղարկել: Կողակները բռնել չկարողացան: Եւ, ինչպէս մի պառաւ կին, տանը մնացի: Ներսէնեան 4 կողակ: Երբ նրանք ինձ տեսան, սկսեցին ծեծել, յետոյ տապալելով և անդամները բաց անելով, ուղեցին շոկ ինձ վրայ, բերնումս. բայց եւ երեսս երկու ձեռներով փակելով շուռ հկայ: Կողակները գրանից առաջ իրանց անդամները երեսիս դնելով՝ նըրանցով խփում էին երեսիս:

14) Անթառամ Աւագեանց, 35 տ. —Երեխաներս հիւանդ էին, փախչել չկարողացայ. եկան 4 կողակ, և տունը կողոպտելով՝ բռնաբարեցին ինձ:

15) Սոնիչկա Զաքարեանց, 30 տարեկան:—Կողակներն ինձ բռնեցին գիւղից դուրս և բռնաբարեցին, իսկ գիւղում կողոպտել են տունս:

16) Մալազ Մնացականեան, 40 տ. —Կողակներն ինձ բռնաբարեցին ու կողոպտեցին գիւղում:

17) Թադագիւլ Բէլուեանց, 60 տ. —Կողակներն ինձ թալանել են:

* *

Ս Օ Ս Գ Ի Ի Ղ

✓ Յակովբ քահանայ Բաղդասարեանց, ծխական Սօս գիւղի:

Մենք իմացանք, որ կողակների առանձին զօրամաս է երևացել պալկովնիկ Վիվէրնի հրամանատարութեամբ, որ այդ զօրամասը շրջելով գիւղերը՝ Թուրքերին էլ, հայերին էլ ներշնչում է հանգիստ մնալ, հակառակ դէպքում խանգարողներին

խիստ պատիժ սպառնալով: Մենք շատ ուրախացանք, և երբ իմացանք, որ զօրամասը մօտենում է մեր գիւղին, իսկոյն սկսեցինք զօրքի համար հաց, միս, կեր և բնակարան պատրաստել:

Մարտի 12-ին, ժամը 2-ին մօտ, հեռուից երևաց զօրքը: Եւ հաւաքեցի պատուաւոր մարդկանց, շուրջառս գցեցի, վերցրի խաչ, աւետարան, աղուհաց և ելայ գիւղից դուրս՝ դիմաւորելու: Առաջից գալիս էին զանազան գիւղերից հայեր, կողակների բռններով բռնաւորուած ձիանց կապը քաշելով: Այդ հայերը մեր գիւղում կանանց նկատելով՝ զարմացած ասեցին. —Այս ինչ բան է. խեղագարուէ՛լ են, ինչ է, որ կանանց թողել են գիւղում: Ախր կողակները վիրաւորում են կանանց: Այդ իմանալով՝ կանայք փախուստ տուին գիւղից: Առաջինը գալիս էր հաշտարար միջնորդ Երմօլաեւը: Թուրքերէն լեզուով նա ասաց. —Վերադարձէ՛ք, դուք արժանի չէք մեզ ընդունելու:—Յետոյ նոյն Երմօլաեւը, խօսելով զօրամասի հրամանատարի հետ դարձաւ ինձ ու պատուելի: Կերպ կը վարուեն: Մենք ծանր տպաւորութեան տակ վերադարձանք: Հաղիւ կողակները գիւղը մտան—նրանք մի քանի հորիւր էին, —որ շեփորով աղանջաւ տրուեց: Կողակներն իջան ձիաներից ու թըռան կանանց յետևից. բռնում էին նրանց ձորակներում, ճանապարհներին, անտառում, —ամեն կողմից սարսափելի աղաղակներ տարածուեցին. կանանց կողակները բռնաբարում էին, պոկում էին նրանց գլխազարդերը, զարդարանքներն ու միւս արժէքաւոր իրերը, որ նրանք շտապով վերցրել էին տներից: Այդ բոլորը տեսնում էին և՛ օֆիցէրները, և՛ գաւառապետը, և՛ հաշտարար տեսնում էին և՛ միջնորդը, բայց ոչինչ չէին անում, որովհետեւ կողակներին իրաւունք էր տրուած: Գիւղից դուրս, կանանց թուով՝ բռնաբարուել է 16—17 տարեկան աղջիկ Կօլիա Յարութիւնեանցը: Որովհետեւ ոչ բոլոր կանայք կարողացել էին փախչել, ապա մնացողներին ինձ մօտ հրաւիրեցի և ասացի. «Քանի որ եւ կենդանի եմ, կը կանգնեմ ձեր պատիւը պաշտպանելու. իսկ երբ որ ինձ կը սպանեն, այն ժամանակ ոչնչացէ՛ք և դուք»: Ինձ մօտ հաւաքուեցին քսանի չափ կանայք, բայց դուրս եկաւ, որ տներումն էլ մնացել են. նրանցից ոմանք պառաւներ էին. մտածել էին, թէ իրանց վրայ յարձակուումն լինել չի կարող. միւսները չէին հասել երեխաները տանելու, կամ հիւանդ են ունեցել: Երբ մթնեց, կողակներն սկսե-

ցին թափուել տները, կողոպտել, ծեծել և բռնաբարել տներում մնացած կանանց: Իսկոր կողմերից օգնութիւն էին կանչում տղաամարդիկ, կանայք,—մի խօսքով՝ կատարեալ դժոխք: Իշխանաւորները լսում էին դժբախտների հեծեծանքները, տեսնում էին և իմանում, թէ ինչպիսի խայտառակութիւններ են կատարւում, բայց առաջը չէին առնում: Գիշերուայ ժամը 12-ին մօտ՝ ինձ հեռուից ձայն տուին: Ես հարցրի, ի՞նչ է պատահել: Պատասխանեցին, որ կողակները ծեծել են Աւանէս Հայրապետեան Գրիգորեանցին, որ Աւանէսը մեռնում է, գնամ հաղորդելու: Ես իջայ դէպի Աւանէսի տունը և նրան գտայ ուշաթափ դրութեան մէջ. լեզուն կտրուել էր, հազիւ էր շունչ քաշում, ձախ երեսը քնքատեղում կապտած էր, կոկորդի չորս կողմով վիզն ուռած էր, կոկորդի երկու կողմից կարմիր բծեր կային, աչքերը կարմիր էին և շուռ եկած: Աւանէսի մայր պառաւ Նուբարը հետեւալը պատմեց. «Երբ կողակներն սկսեցին տները խցկուել, Աւանէսը կանգնեց դռանը, հակելու, իսկ ինձ առաջարկեց փակուել տանն ու ներսից հակել: Յանկարծ շնորհ հաջեցին: Կողակները բազմ էին մտել: Աւանէսը (պահեստի զինուոր) կէս-ուռսերէն, կէս-թուրքերէն խնդրեց կողակներին՝ չդիպչել իրանց: Այդ ժամանակ լսուեց ուժեղ, չոր զարկի ձայն, իսկ զարկից յետոյ՝ Աւանէսի «վայ, մեռայ» աղաղակը. դրանից յետոյ կարճ ժամանակ խրխոց. էր լսում և բոլորը դադարեց: Մի քանի րոպէից յետոյ կողակներն ուղղուեցին դէպի մեր տան դռները և սկսեցին դռով բաց անել. վերջապէս դռները թռան և նրանք ներս ընկան. ներսը կրակ չուր, և նրանք ջնկատեցին, որ առաջներինը պառաւ է: Չնայելով աղերսանքներին, գլորեցին նրան և մէկը միւսի յետևից՝ բռնաբարեցին: Դրանից յետոյ մօտ 70 տարեկան պառաւ մի ժամու չափ ուշքի չի եկել: Պառաւի պատմամբ լսելու և Աւանէսին հաղորդելու հնար չունենալով, օրովհետև նա ուշաթափ դրութեան մէջ էր, ես յետ դառայ: Առաւօտեան իմաց տուին, որ Աւանէսը մեռել է: Այն ժամտնակ գնացի գաւառապետ Ֆրէյլիխի մօտ, որտեղ և երմօլաւեն էր: Աւանէսի մահը նրանց յայտնեցի, որին պատասխանեց նա.—«դէհ, ի՞նչ կայ. մեռել է—թաղեցէք»: Զօրամասը մնաց մեզ մօտ մինչև ժամը 2-ը հետեւալ օրուայ և մինչև դուրս գալը ազգաբնակչութեանը բաղմաթիւ ծանր վիրաւորանքներ հասցրեց: Կողակները մի աղջիկ էլ բռնաբարեցին, մի

տասնութիւն տարեկան, կաթուածաւոր աղջիկ, Նորաթ Մուսայիսնայ անու. նով: Նրա պապ Մուսան, 70 տարեկան ծերունի, գրկելով թոռանը, ուզում է հեռացնել գաղանացած կողակներից, բայց նրանք տապալում են ծերունուն, սարսափելի կերպով ծեծում, կոխ տալիս կօշիկներով. ծեծից նա ներքին արիւնհոսութեան է ենթարկւում. նա այժմ հիւանդ է, և առանց լուրջ օպերացիայի, ինչպէս բժիշկներն են ասում, մահն անխուսափելի է: Անդամալոյժ Նորաթի կուտնիւնը կողակները խախտում են պապի աչքի առաջ:

Այդքանն էլ բաւական է, մի գաղափար կազմելու համար, թէ պատժող արշաւախումբն ինչպէս էր «խաղաղացնում» Վարանդայի ապստամբներին, 12 տարեկան անդամալոյժ «խառնակիչ» աղջիկներին ու 70—75 տարեկան «զինուած» պառաւներին. դա մի վանդալական արշաւանք, մի Զինգիզիսանեան վոհմակ է եղել և ոչ քրիստոնեայ կառավարութեան կրթած զօրագունդ: Եթէ դրան աւելացնենք և նոյնչափ այլասեւում ուստիկանութիւններ, էլ պատկերը պակաս կողմ չի ունենայ: Արժէ բերել և՛ Սօսեցի մի պառաւի ցուցմունքը: Նրա անունը Նորաթ Գրիգորեանց է, 70—75 տարեկան, սպանուած Աւանէսի մայրը: Նա պատմում է.—ինձ բռնաբարեցին 5 կողակ: Սենեակը մութն էր. կողակները լուցիկի թափ տուին, որ շուտով մարեց. ինձ տեսնելով, նրանք բռնեցին և միմեանց յետևից բռնաբարեցին: Կէս գիշեր էր. իմ որդի Աւանէսը բոլորովին առողջ մարդ էր. նրան զորկել էին քունքից և խեղդել: Կողակների գնալուց յետոյ, Աւանէսը գտնուեց բակում, աղբակոյտի վրայ: Նրան սենեակ բերին, քունքի կողմը կապտած էր, աչքերը՝ կարծես դուրս ընկած և արիւնալից, փրփրախառն արիւն էր գալիս, վիզն ուռած էր, լեզուն՝ կապտած: Նա մինչև մահը չուշաբերուեց և մեռաւ հետեւալ օրը, զօրքը դուրս գալու ժամանակ: Մինչև այդ՝ զինուորականներից երկուսը երկու անգամ եկան, նայեցին Աւանէսին և ասացին, որ կաթուած է ստացել, իսկ ծեծուելը բացասում էին: Պրիստաւ Ֆատը երեք անգամ եկաւ և ամեն անգամ վախեցնում էր ինձ, որ ես կողակների մասին ցուցմունք չտամ, թէ նրանք են արել, հակառակ դէպքում՝ կը սպանէ ինձ: Իսկ երբ Աւանէսը մեռաւ և ես աղաղակ բարձրացրի, նորից մօտ վազեց Ֆատը, ապտակ զարկեց ինձ և ստիպեց լռել:

Այդպէս՝ իւր զաւակի վրայ արտասուել անգամ արգելում էին, սգի ձայները ապտակներով լսեցնելով:

Օտոււմ ամեն տեսակ լրբութիւններ գործելուց յետոյ զօրքն անցնում է Գիշի, Ճարտար, որտեղ նոյն բաշխուղովութիւններն են շարունակում, իւրաքանչիւր ծուխ 5-ական ուրլի տուգանքի ենթարկում այն պատճառով, որ, իբրև թէ՛ հայերը ծմեղը յարձակուել են թուրքերի վրայ...:

Վայդէնքառումի նախագահութեամբ՝ յանձնաժողովի քննութիւնը ցոյց էր տուել որ կողակներին խրախուսում էին այդ գլխաւոր թոխային գործերը կատարելու՝ պակովնիկ Վիվէրնը, գաւառապետ Յրէյիլին ու հաշտարար միջնորդ Երմօլանը: Այդպէս էլ ներկայացրել էին փոխարքային: Բայց ի՞նչ եղաւ, պատժուեցին նրանք... ի՞նչ միամիտ հարց... ինչո՞ւ պատժուէին, ի՞նչ էր նրանց յանցանքը, որ պատիժ էլ ստանային: Նրանք միայն տեղափոխուեցին ուրիշ տեղեր, գուցէ շուտով աւելի նշանաւոր պաշտօն ու շքանշաններ ստանալու, իսկ Վիվէրնը մնաց իւր քաջագործութիւնները խաչէնում ևս շարունակելու:

«Յանցաւոր» Վարանդան խաղաղութիւն արդեօք,—գրան թող պատասխանեն նրանք, որոնց քոյրերն իրանց աչքի առաջ բռնաբարուեցին. նրանք՝ որոնց պառաւ մայրերը պղծուեցին. «նրանք» որոնց աղջիկները լլկուեցին: Վարանդան յանկարծակիի եկաւ. և լաւ կը լինէր, որ նա մեռնէր իւր պատիւն անբիծ պահելով, քան այդքան խայտառակութիւն կրէր մի կառավարութիւնից, որին իւր որդիներն է տուել ծառայելու, որի համար շատ անգամ իւր արիւնն է թափել: *անբիւշահ չաւառ վարանքիւ*
արխանքիւ որ խաչաւ լից

IX

Մ Ե Ի Զ Ա Ր Ե Ի Ա Ն Ն Ե Ր Ը

Վարանդան կծկւում էր ցաւից. հառաչանքները երկինք էին բարձրանում. և այն ժամանակ, երբ Ճարտար գիւղացի Սառա Յարութիւնեանը, նորածին երեխան կողքին, ինքը ծննդկան, ան-

կողմում պառկած՝ բռնաբարւում էր կողակների ձեռքով, Սաղաբէկ Մելիք-Ասլանովը փոխանակ զգացուելու իրանց հարեանների վշտից, ընդհակառակը, առաջնորդում էր ոճրագործներին՝ հըրճուանքով, հրճւում էր նրա հետ եւ շրջակայ խանութիւնն ու բէկութիւնը, առանց մտածելու, կամ գուցէ իսկի իրանց հոգն էլ չէր, որ այդ հարուածները նոյն ձեռքերով իրանց ազգի գլխին ևս պիտի անդրադառնան, առանց մտածելու, որ հայերի դժբախտանալը իրանց համար բախտաւորութիւն չպիտի բերի: Շատ անցաւ արդեօք Վարանդայի մարտից, երբ նոյն Վիվէրնը իւր արշաւախմբի թնդանօթներին էր նշան դրել Բաֆրավանդը, Մօլլա-Ղարան ու Բօյ-Անմէղլուն: Բաֆրավանդում կողակների ձեռքով հրդեհուած տների աւերակները փաստօրէն ապացուցեցին, որ Սաղաբէկներն իզուր էին բերկրում, որովհետեւ լայսօր մեզ, վաղը՝ ձեզ: *արխանքիւ*

Իսկ ի՞նչ արին հայերը, երբ ուժակոծում, աւերում էին այն գիւղերը. նրանք ևս Սաղաբէկի նման առաջնորդում էին Վիվէրնին... Երբ թնդանօթի առաջին հարուածները թնդացին, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներից մէկն իսկոյն սուրհանդակ ուղարկեց ուժակոծող գիւղերի շուրջը գտնուող հայ գիւղերի ինքնապաշտպանութեան մարմին, որ նրանք երբէք, ոչ մի դէպքում պատժողներին չպիտի մօտենան, որովհետեւ հայերը թուրքերի հետ ոչինչ չունեն, երբ նրանց կողմից յարձակումն չկայ: Ահա ինչպէս էին հայերը պատասխանում Սաղաբէկներին ու նրամաններին:

Պատժող արշաւախմբերն իրանց սխրագործութիւններով Շուշուայ և գաւառների ընդհարումները վերսկսելն ստեղծեցին. դա անուրանալի փաստ է. մերթ այս, մերթ միւս կողմերը շոյելով՝ կրքերը վառում էին: Բայց թուրք հրապարակաօսներն ու առաջաւորներն ի՞նչ էին ասում. նրանք սովորաբար միայն երկու բառ գոչում էին բարձրաձայն. «Հայերն են մեղաւորը»: Իսկ երբ հայերը թէ գրաւոր և թէ բանաւոր բողոքում էին այդ մեղադրանքի դէմ և տքնում իսկական յանցաւորը ցոյց տալու, որին թուրքերը գործիք էին հանդիսացել, նրանք փոխարքայի մօտ յայտարարում էին. «Հայերն են մեղաւորը. նրանք իսկի հաւատարիմ հպատակներ էլ չեն կառավարութեան համար. ումբ են գործածում, նահանգապետներ, գաւառապետներ են սպանում. իսկ

մինք... մինք գառնուկներ ենք, մինք մի փարադովոյ էլ չենք սը-
պանել»։ Ռաշնակցութիւնն է բոլոր յանցանքների պատճառը.
թուրքերը պէտք է կոտորեն հայերին, որպէսզի ժողովուրդն ու-
ժեղ կերպով կուռէ Դաշնակցութեան դէմ ու նրան վերջ դնէ.
այդ էլ հոչակաւոր Աղասի օրգան «Իրշագն» էր ասում։ Ո՛չ-որ
թուրք հրապարակաստներից կամ աղբեցիկներից քաջութիւն չու-
նեցաւ իշխանաւորների երեսին դարկելու, թէ՛ «գո՛ւր էք մեղա-
ւորը, գո՛ւր»։ Մինչև անգամ այն ժամանակ, ինչպէս Նանդն է աս-
ում, երբ կառավարութեան զօրքի ձեռքով նրանց ինչ-որ երկու
զիւղերն էին աւերում, թուրք հրապարակաստների խորհրդով և
Շէյխ-ուլ-իսլամի ջանքերով՝ արգելուեց այդ մասին իրանց լրա-
դրերում յիշելու, որպէսզի ուռնները չգրգռուեն... «Որպէսզի ուռնները
չգրգռուեն», այդ մի բանի բառերը պարզ ցոյց են տալիս այն ո-
ղորմելի քաղաքականութիւնը, որին թուրք առաջաւորներն են
հետևել։

Այո, ամբողջ երկու տարուան ընթացքում նրանք երբէք բա-
ղաբացիական արիւթիւն չունեցան յանցաւորների ճակատին ի-
րանց մեղադրականը դրոշմելու։ Դեռ նախ քան ընդհարումները,
թուրք ղեկավարները ցոյց տուին իրանց պաշտօնը.— մէկին՝ տա-
պալել, նրա գերեզմանի վրայ իւր պալատները կառուցանելու հա-
մար,— չինայելով նոյն իսկ քծնելն ու շողոքորթելը։ Նրան ապա-
ցոյց այն ստոր ուղերձը, որ Ադիգեօզալ-Բէկովներն ու Վէզիրով-
ները ամենահպատակօրէն ներկայացրին Կովկասի չար-հրեշտակ,
հոգեաւ Գալիցիին, ամեն սրբութիւն ունեւարող, ամենասուրբ
զգացմունքներ կոխկոտող, ամեն մի թարմութիւն սպանող, ա-
մենքից ատուած այդ աստիճանաւորին, երբ նրա վրայ Թիֆլիզի
մահափորձը կատարուեց։ Ուղերձ ներկայացնել մի սատրապի, ո-
րի բռնութիւնների տակ Կովկասեան աղգերն են հեծել, «որի կա-
ռավարութեան եղանակը, որի քաղաքականութիւնը հող պատ-
րաստեց հայ-թրքական ընդհարումը բռնկելու կամար»,— աւելի
քան տգեղ և վիրաւորական է հետևանքների համար։

Կուռի սկզբից մինչև վերջը, հաշտութեան բոպէներում,
թուրքերը միշտ մի բան էին կրկնում.— Շէյթանի տունն Աս-
տուած բանդէ, բոլորը նրա արածն է։ Ո՛վ էր այդ շէյթանը, որի
վզին էին կապում ընդհարումների մեղքը. թուրքերն իմանում
էին, որովհետև շարունակ անիծում էին։ Բայց եթէ գիտէին, հա-

պա ինչ՞եւ երկրորդ, երրորդ անգամ, տասներորդ անգամ ենթարկ-
ւում էին նրան, յարձակուելով հայերի վրայ, և ոչ մի անգամ
հրապարակօրէն, ճակատ առ ճակատ չկանգնեցին շէյթանի դէմ՝
նրան իւր յանցանքները թուելու։ Դրա պատասխանը թուրք ա-
ռաջաւորների կիսալուսնի մէջ չպէտք է որոնել արդեօք։

Վերջացնում ենք մեր այս մի քանի գլուխները, աւելացնե-
լով ամենախորին համոզմունքով, որ հայ-թրքական ընդհարումն
այսքան մեծ ծաւալ չէր ստանայ, եթէ կառավարութեան պաշտօ-
նեաները մատնների արանքով չնայէին Բագու տեղի ունեցած ա-
րիւնհեղութեանը, տեղն ու տեղը խեղդէին ոճիրը, յանցաւորնե-
րին պատժէին, և ցոյց տային աղգաբնակչութեանը, որ կառա-
վարութիւնը կողմնակալ չէ այս կամ այն աղգութեանը, և եթէ
սենատօր Կուզմինսկու մեծագործը քննութիւնը չբաւականանալ
մուկ ծնելով։

Բայց «նահանգի կառավարչութիւնն այդպէս՝ չարաւ. նա ամեն
տեղ տարօրինակ դեր էր խաղում. 13 ամսուան ընթացքում «կը-
ռուին» մասնակցողներից ոչ որ չբռնուեց և դատաստանով չպատ-
ժուեց. ոչ մի տեղ կոտորածը չնախատեսուեց ու առաջը չառ-
նուեց»։

«Ո՛չ իրա ժամանակին ուղարկուած զօրամասերը սովորա-
բար ընդհարումների տեղն էին հասնում և ձեռնարկում դադարե-
ցնելու կոտորածն այն ժամանակ, երբ նրանց մասնակցութիւնը
կարող էր աղգաբնակչութեան խաղաղ մասին աւելի փառ պատ-
ճառել, քան օգուտ»։

«Գինեւրալ-նահանգապետների և զօրամասերի շատ կամ քիչ
ինքնազուլէս հրամանատարների կարճ ժամանակեայ երկիր կառա-
ռավարելու ժամանակաշրջանը նշանաւորուած է միայն՝ հարուստ
բնակչութեան տեղերում— փլատակներով, և օրէնքի կատարեալ
վերացմամբ, օրէնք, որին փոխարինեց «ըստ հայեցողութեանը»։
Կոտորածը չդադարեց և թնդանօթներն առաջուայ նման աւերում
են գլխաւորապէս անմեղներին»։ (Ստարոսէլսկի)։

Ստարոսէլսկին մեղ համար գուցէ հեղինակաւորութիւն չէ.
հեղինակաւոր է միայն ճշմարտութիւնը, որ նրա բերանով է խօ-
սում։ Այս մենք էլ նրա տեղ պնդում ենք, որ յամենայն դէպս ար-
մատական խաղաղութիւն հաստատողները «հայատեաց» Ալֆրտան-
ներն ու «թրքատեաց» Գալաչչապովները չպիտի լինին, այլ ինքը,

հայ և թուրք ժողովուրդը, որ վերջապէս կը դգան, թէ որտեղից է գալիս հարուածը և այս կամ այն կերպ՝ ոյժ չեն տայ հարուածող քաղկին:

Դալի-Ալիներին, կախաղանի համար փնտրուող Դալի-Ալիներին աղառ կացուցանելը խաղաղութեան համար տողորուող Բահաթրեաններին Օրենքուրդաքսորելը երբէք գրաւական չեն երկու ազգերի մէջ համերաշխութիւն և հաշտութիւն հաստատելու:

Այդ լաւ պէտք է իմանան մեր հարեանները և նրանց մըտքի ղեկավարները:

Լ Ո Յ Ս Ե Ն Տ Ե Ս Ե Լ

1. Բախ.—Հարստաներ և աղքատներ. Ստորագրութիւն .	15	կող.
2. Պեշխանով.—Հաց, լոյս և ազատութիւն .	12	»
3. Յեղորովից.—Ինչպէս են ժողովուրդ և ծախս, ժող. փողերը .	5	»
4. Կարծախի.—Նոր լիւրան քարոզը .	2	»
5. Չիլնով.—Գիւղացին և բանտը .	15	»
6. Պերներտորի.—Ազգային հարցը և սօցիալ-դեմոկրատ. .	5	»
7. Պրամպորին.—Գիւղացիներին .	5	»
8. Ե. Թախան.—Արհեստակցական միութիւններ. .	15	»
9. Նովոսորժնի.—Ինչ է իրաւական պետութիւն .	15	»
10. Ե. Կարանով.—Հոգային հարցը Նոր Զեւանդիայում .	2	»
11. Ժան Ժորէս.—Բուրժ. սեփ. և նրա ազգայ. գրաւումը .	5	»
12. Ս. Արեղան.—Գեմոկրատական բնարութիւններ .	12	»
13. Կարլ Կառտսի.—Ազգութիւնների հարցը Ռուսաստանում .	3	»
14. Ա. Աւարան.—(Դարիր) —Ազատութեան ճանապարհին .	80	»
15. Ֆ. Լատալ.—Սահմանադրութեան Լուսիան մասին .	5	»
16. Ս. Ե.—Ինչպէս կարելի է լուծել հոգային հարցը .	12	»
17. Վասիլի Գարսեղ.—Ինչ է ժողովրդապետութիւնը .	2	»
18. Ս. Զաւարան.—Վիճակ, տեղ, գիւղական ազգար. .	25	»
19. Արմեն Իրեան.—Ժողովրդ. օրէնադր. պաշ. Զեյցերիայում .	20	»
20. Գեյմար.—Ով ինչով է ապրում .	7	»
21.—Մի Դրոյց հոգի մասին .	5	»
22. Լ. Շիշլ.—Ապրարային ծրարի հարցը .	7	»
23. Ա. Նիկոլայեւ.—Կոսպերացիա .	15	»
24. Շտայնիւր-Վայնի և ձեր իրաւունքներից. .	1	»
25. Լ. Պետրով.—Երկու ծրագիր .	20	»
26. Ս. Վասիլ.—Պետ. կարմաւորայ. հիմքերը Արեւմտ. .	12	»
27. Անտի.—Գիւղացիական հարցը Ֆրանսիայում .	7	»
28. Միրալ Բոլանդիւրան.—Դաշնակց. և նրա հակառակորդ. .	50	»
29. Ժ. Գեյ և Գ. Լաֆարդ.—Տնտես. դարգ. և Սօցիալիզմ. .	5	»
30. Նովոսորժնի.—Ազգային հարց. Աւստրոմիս և Ֆէդերացիա .	7	»
31. Մորանանի կարգեր. .	10	»
32. Միրալ Բոլանդիւրան.—Գորդեան ամբողջը .	20	»
33. Հրահանգներ դատանքի համար .	1	»
34. Չիլնով.—Դատաւարային կուի թէօրիայի շուրջը .	10	»
35. Լ. Շիշլ.—Նապոլեոնի ծրարի .	12	»
36. Ս. Անիրանով.—Ինչ կարգիւ են հարկաւոր ժողովրդին .	10	»
37. Ս. Շախան.—Ֆէդերացիզմ և դեմոկրատիզմ .	30	»
38. Արաման.—Վառանդար .	4	»
39. Արաման.—Մի քանի դրոյս հոյ-թրքի. բնագար. .	25	»

Պատրաստում են ազգայնութեան համար մի շարք ուրիշ գրքեր

Իմիւր Թիֆլիս «Փարոս», Երեանեան հրատարակ.

» Երեան Ս. Օհանջանեանին:

» Բագու «Ստարուզնիկ»:

<< Ազգային գրադարան

NL0412095

